

HETERODOKS İKTİSAT VE İTİRAZIN FENOMENOLOJİSİ

İmdat Demir — Filozof Kirpi

ÖZET

Heterodoks iktisat, ana akım iktisadın insanı rasyonel tercih makinesine, toplumu piyasa toplamına, doğayı dışsallığa, emeği maliyete, parayı nötr araca ve devleti teknik düzenleyiciye indirgeyen dar bakışına karşı büyük bir teorik itirazdır. Metin, klasik politik iktisattan başlayarak değer meselesini merkeze alır; Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx hattında emek, rant, bölüşüm, sınıf ve üretim ilişkilerini tartışır. Marxçı damar, meta fetişizmi, artı-değer, sermayenin soyut despotizmi, kriz, finans kapital ve mekânsal yağma üzerinden kapitalizmin görünmeyen disiplinini açığa çıkarır.

Kurumsal iktisat ve Karl Polanyi çizgisi, piyasanın doğal değil, hukuk, devlet, mülkiyet, alışkanlık, güven ve güç ilişkileriyle kurulmuş tarihsel bir inşa olduğunu gösterir. Polanyi'nin gömülü ekonomi, hayalî metalar ve çifte hareket kavramları, emeğin, toprağın ve paranın piyasaya terk edildiğinde toplumun sinir sisteminin bozulduğunu anlatır. Keynesçi ve Post-Keynesçi iktisat, belirsizlik, efektif talep, para, finansal kırılganlık ve devlet müdahalesiyle piyasanın kendiliğinden dengeye gelmediğini savunur. Schumpeterci ve evrimci iktisat, yenilik, yaratıcı yıkım, teknoloji, öğrenme ve kurumsal değişim üzerinden kapitalizmin durağan değil süreçsel yapısını gösterir.

Avusturya Okulu, dağınık bilgi, fiyat sinyalleri, girişimci keşif ve merkezî planlamanın sınırlarıyla önemli bir uyarı getirir; fakat piyasanın ahlâkî sonuçları karşısında eksik kalır. Feminist iktisat, bakım emeği, ev içi emek ve toplumsal yeniden üretimi görünür kılar. Ekolojik iktisat, büyümenin biyofizik sınırlarını, entropiyi, doğanın metalaştırılmasını ve çevresel adaleti tartışır. Bağımlılık Okulu, Dünya-Sistem Analizi, kalkınma iktisadı, davranışsal iktisat, para teorileri ve ahlâkî iktisat bölümleri metni genişletir.

Heterobilim Okulu açısından metnin ana iddiası şudur: İktisat yalnız büyüme, fiyat ve verimlilik hesabı değildir; insanın, emeğin, doğanın, paranın, teknolojinin ve haysiyetin nasıl örgütlendiğini sorgulayan ahlâkî bir bilgi alanıdır. Ekonomi hayatı güçlendirmiyorsa, yalnız güçlülerin muhasebe defteridir.

1. KLASİK POLİTİK İKTİSAT VE DEĞER MESELESİ

Klasik Politik İktisat, modern iktisadın hem başlangıç noktası hem de ilk büyük kavga alanıdır. Çünkü burada mesele yalnız malların fiyatı, piyasanın dengesi, üretimin artışı veya ticaretin genişlemesi değildir; asıl soru şudur: Değer nereden doğar? Bir malı değerli kılan şey nedir? Emek mi, kıtlık mı, fayda mı, değişim ilişkisi mi, mülkiyet düzeni mi, yoksa bütün bunların içinden geçen tarihsel bir iktidar yapısı mı? Klasik politik iktisat, iktisadı henüz bugünkü gibi steril denklemlere, soyut grafiklere ve laboratuvar soğukluğundaki varsayımlara hapsetmemiştir. O yüzden canlıdır, kavgalıdır, ter kokar, toprak kokar, fabrika dumanı taşır, sömürge gemilerinin gıcirtısını ve işçinin nasırlı elini hâlâ içinde gezdirir. Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx hattı, modern iktisadın temel meselesini açar: üretim, emek, değer, rant, bölüşüm ve sınıf ilişkisi. Bugün heterodoks iktisadın birçok damarı, bu kavganın içinden çıkar; çünkü değer sorusu çözülmeyen iktisat, yalnız fiyatların makyaj odasında oyalanır.

Adam Smith, klasik politik iktisadın kurucu isimlerinden biridir. Smith denince çoğu zaman hemen “görünmez el” hatırlanır; fakat bu kolay ve eksik okumadır. Smith’in asıl önemi, işbölümü, üretken emek, piyasa genişliği, ahlâkî duygular ve toplumsal düzen arasındaki ilişkiyi birlikte düşünmesidir. *Ulusların Zenginliği* yalnız serbest piyasa vaazı değildir; modern üretim toplumunun kuruluşuna dair büyük bir anatomi denemesidir. Smith’e göre işbölümü üretkenliği artırır; bir işi parçalara ayırmak, uzmanlaşmayı ve üretim hızını çoğaltır. Fakat burada daha derin bir mesele vardır: İşbölümü insanı zenginleştirirken daraltabilir de. İnsan tek bir işleve sıkıştığında, üretim artar ama zihinsel ufuk daralabilir. Bu gerilim, modern kapitalist üretimin en erken işaretlerinden biridir. Smith piyasanın ahlâkî ve kurumsal zeminden kopamayacağını bilir; fakat sonraki piyasa tapıcıları Smith’i çoğu zaman yalnız çıkar makinesinin peygamberi gibi okur. Böylece düşünür daraltılır, piyasa putlaştırılır, ahlâk dipnota sürülür.

Smith'in değer tartişmasında emek önemli bir yere sahiptir. Erken toplumlarda bir malın değişim değeri çoğu zaman onu elde etmek için harcanan emekle ilişkilidir. Fakat kapitalist toplumda kâr, rant ve ücret ayrıřtıķça değer meselesi karmaşıklaşır. Smith burada tam bir emek-değer teorisini sonuna kadar götürmez; fakat değerin üretim, emek ve toplumsal bölüşümle ilişkisini açar. Onun düşüncesinde toplum, üç temel gelir biçimi etrafında şekillenir: ücret, kâr ve rant. Bu üçlü, yalnız teknik gelir kategorileri değildir; toplumsal sınıfların pay kavgasını gösterir. İşçi ücret ister, kapitalist kâr ister, toprak sahibi rant ister. İktisat burada daha baştan bölüşüm kavgasıdır. Bugünün ana akım iktisadı bölüşümü çoğu zaman piyasa sonucunun ikincil meselesi gibi gösterir; klasik politik iktisat ise bölüşümü merkeze alır. Çünkü üretimden kimin ne aldığı, toplumun ahlâkî ve siyasal şeklini belirler.

David Ricardo, klasik politik iktisadın değer ve bölüşüm meselesini daha sert ve soyut bir düzeye taşır. Ricardo'nun emek-değer teorisi, rant kuramı ve karşılaştırmalı üstünlük fikri, iktisadın sonraki bütün tartişmalarında iz bırakmıştır. Ricardo için değerin temelinde emek zamanı vardır; bir malın üretimi için gereken emek, onun değerini anlamada merkezi önemdedir. Elbette bu teori teknik ayrıntılar ve istisnalar taşır; fakat asıl güç, değeri üretim süreciyle ve emekle ilişkilendirmesidir. Bu yaklaşım, fiyatı piyasa yüzeyinden çekip üretim derinliğine indirir. Ricardo'nun rant teorisi de son derece önemlidir. Toprakların verim farkı, nüfus artışı ve tarımsal üretim ihtiyacı, daha az verimli toprakların da üretime açılmasına yol açar; daha verimli toprakların sahipleri bu farktan rant elde eder. Böylece rant, doğal bir hak değil, tarihsel ve toplumsal bir konum avantajı olarak görünür.

Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisi ise serbest ticaret savunusunun klasik dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Bu teoriye göre ülkeler mutlak olarak daha verimsiz olsalar bile, görelî olarak daha avantajlı oldukları alanlarda uzmanlaşarak ticaretten kazanç sağlayabilirler. Kâğıt üzerinde zarif bir mantıktır. Fakat heterodoks iktisat tam burada itiraz eder: Uzmanlaşmanın tarihsel sonuçları ne olacaktır? Bir ülke düşük katma

değerli tarım veya hammadde üretimine, başka bir ülke yüksek teknoloji sanayi üretimine sıkışırsa, bu ticaret gerçekten eşit kazanç mı üretir? Karşılaştırmalı üstünlük, mevcut güç dağılımını doğal veri gibi kabul ettiğinde, yoksul ülkeleri buldukları yere çivileyebilir. Bugün bağımlılık okulu, yapısalci kalkınma iktisadı ve dünya-sistem analizi, Ricardo'nun bu mirasıyla hesaplaşır. Çünkü ticaret yalnız malların değişimi değildir; teknoloji, zaman, emek, kâr, bağımlılık ve iktidar ilişkilerinin de dolaşımıdır.

Karl Marx, klasik politik iktisadın içinden çıkar ama onu içeriden patlatır. Smith ve Ricardo'nun değer, emek ve bölüşüm tartışmalarını alır, kapitalist üretim tarzının eleştirisine dönüştürür. Marx için değer meselesi, yalnız malların değişim oranını açıklama sorunu değildir; kapitalist toplumun gizli anatomisini açma meselesidir. Meta, modern kapitalist toplumun hücre biçimidir. Bir mal hem kullanım değerine hem değişim değerine sahiptir. Kullanım değeri insan ihtiyacına bağlıdır; değişim değeri ise piyasa ilişkisi içinde belirir. Fakat kapitalizmde metalar yalnız ihtiyaç karşılamaz, toplumsal ilişkileri de gizler. Meta fetişizmi tam burada doğar: İnsanlar arasındaki ilişkiler, şeyler arasındaki ilişki gibi görünmeye başlar. İşçinin emeği, üretim sürecindeki sömürü, mülkiyet ilişkisi ve sınıf iktidarı, piyasa vitrininin parlak yüzeyinde görünmez hâle gelir.

Marx'ın artı-değer teorisi, klasik politik iktisadın en sert dönüşümüdür. Kapitalist, işçinin emek gücünü satın alır; işçi, kendi ücretinin karşılığını yeniden üretecek değerden daha fazlasını üretir. Bu fazlalık artı-değerdir ve kârın kaynağı burada yatar. Sömürü, bu yüzden yalnız kötü patronun ahlâksızlığı değildir; kapitalist üretim ilişkisinin yapısal mantığıdır. İşçi hukuken özgürdür, sözleşme yapar, ücret alır; fakat üretim araçlarından yoksun olduğu için yaşamak adına emek gücünü satmak zorundadır. Burada özgürlük biçimsel, zorunluluk maddîdir. Marx'ın büyüklüğü, piyasanın eşit değişim görüntüsü altında sınıfsal eşitsizliği göstermesidir. Piyasa yüzeyinde herkes özgür alıcı ve satıcı gibi görünür; üretim derinliğinde ise emek, sermayenin büyüme arzusuna bağlanır.

Bu nedenle klasik politik iktisattan Marx'a uzanan hat, heterodoks iktisadın kurucu kavgasını oluşturur. Ana akım iktisat değeri çoğu zaman fayda, kıtlık, marjinal tercih ve piyasa dengesi üzerinden açıklar. Heterodoks gelenek ise değeri üretim ilişkileri, emek, tarih, kurum, sınıf, güç ve toplumsal yeniden üretim içinde düşünür. Bu fark küçümsenemez. Çünkü değeri nasıl tanımlarsan, toplumu da öyle görürsün. Değer yalnız tüketici tercihinden doğuyorsa, toplum müşteriler toplamına dönüşür. Değer emekten doğuyorsa, işçinin görünmeyen payı tartışmaya açılır. Değer kurumlarla kuruluyorsa, hukuk ve devlet merkeze gelir. Değer bakım emeğinde de üretiliyorsa, ev içi emek görünür olur. Değer doğayla ilişki içinde düşünülüyorsa, toprak, su, orman ve enerji iktisadın dışına atılamaz. Değer sorusu, iktisadın vicdan kapısıdır; oradan kaçan teori, sonunda güçlülerin hesabına çalışır.

Klasik politik iktisadın bir başka önemi, iktisadı siyasal ve ahlâkî bağlamından koparmamasıdır. Bugünkü dar iktisat dili, ekonomiyi çoğu zaman teknik uzmanların alanı gibi sunar. Oysa Smith, Ricardo ve Marx için ekonomi, toplumun kuruluş meselesidir. Ücret düzeyi, yalnız fiyat değildir; işçinin yaşam standardıdır. Rant, yalnız gelir kalemi değildir; mülkiyetin tarihsel ayrıcalığıdır. Kâr, yalnız girişimci başarısı değildir; üretim sürecindeki bölüşümün sonucudur. Ticaret, yalnız karşılıklı yarar değildir; uluslararası güç ilişkilerinin sahnesidir. Sermaye, yalnız yatırım kaynağı değildir; emeği, zamanı, mekânı ve toplumsal hayatı örgütleyen kudrettir. Bu yüzden klasik politik iktisat bugünkü heterodoks damar için hâlâ diri bir kaynaktır. Orada iktisat, henüz insan yüzünü tümüyle kaybetmemiştir; kavga açıktır, sınıf görünürdür, üretim gerçektir, emek masadan tamamen kovulmamıştır.

Türkiye bağlamında klasik politik iktisat ve değer meselesi ayrıca önemlidir. Çünkü Türkiye'de iktisat tartışmaları uzun süre büyüme, döviz, faiz, enflasyon, dış ticaret, bütçe ve yatırım gibi başlıklar etrafında dönerken, değer üretiminin niteliği yeterince sorgulanmadı. Hangi emek değer yaratıyor, hangi rant değeri emiyor, hangi sektör toplumsal kapasiteyi

artırıyor, hangi büyüme modeli yalnız fiyat şişiriyor, hangi üretim biçimi dış bağımlılığı derinleştiriyor? İnşaat rantı ile sanayi üretimi aynı şey değildir. Kamu ihalesiyle yaratılan servet ile teknolojik öğrenmeyle oluşan değer aynı şey değildir. Arsa değer artışı ile emek üretkenliği aynı şey değildir. Bir ülke rantı değer sanmaya başladığında, üretim ahlâkı zedelenir. Zenginlik görüntüsü oluşur, fakat yapısal kapasite büyümmez. Beton çoğalır, bilgi derinleşmez; servet el değiştirir, haysiyet bölüşülmez.

Heterobilim Okulu açısından klasik politik iktisadın değeri, iktisadın temel sorularını yeniden çıplaklaştırmasındadır. Kim üretiyor, kim el koyuyor, kim bölüşüyor, kim açıklıyor, kim meşrulaştırıyor? Değer yalnız piyasada oluşan fiyat değil, toplumun hangi emeği saydığı, hangi hayatı görünmez kıldığı, hangi mülkiyeti kutsadığı, hangi rantı doğal gösterdiği, hangi sömürüyü sözleşme özgürlüğü diye sunduğu meselesidir. Heterobilim Okulu için değer teorisi, yalnız iktisadî değil, ontolojik ve ahlâkî bir meseledir. Çünkü bir toplumun neye değer dediği, onun neyi insan saydığını da gösterir. Eğer bakım emeği değersiz, toprak yağmalanabilir, işçi maliyet, çocuk tüketici, yaşlı yük, doğa dışsallık, kamu malı ganimet, bilgi kariyer aracı sayılıyorsa, o toplumun iktisat teorisi değil, ruhu bozulmuştur.

Klasik politik iktisat bize şunu öğretir: İktisat, başlangıcında bile yalnız para hesabı değildi; emek, değer, sınıf, rant, ticaret, devlet ve ahlâk meselesiydi. Sonraki yüzyıllarda iktisat kendini ne kadar matematikle parlatsın, bu ilk kavga geri gelir. Çünkü insan çalışır, üretir, yorulur, satar, alır, borçlanır, toprağı işler, şehri kurar, devlete vergi verir, sermayenin karşısında zamanını kaybeder. Değer sorusu bu hayatın tam ortasında durur.

Filozof Kirpi: "Değerin kaynağını unutan iktisat, emeğin terini siler, rantın parfümünü bilim diye şişeler."

2. MARXÇI İKTİSAT: META, ARTI-DEĞER VE SERMAYENİN SOYUT DESPOTİZMİ

Marxçı iktisat, modern dünyanın en sert teşhislerinden birini kurar: Kapitalizm yalnız mal üreten bir sistem değildir, insan ilişkilerini meta biçimine sokan, emeği soyutlayan, zamanı disipline eden, doğayı hammaddeye çeviren, toplumu sınıf ilişkileri içinde yeniden kuran tarihsel bir üretim tarzıdır. Karl Marx'ın iktisadî eleştirisi bu yüzden yalnız fiyat, ücret, kâr, rant ve piyasa meselesi değildir, bir uygarlık otopsisidir. Ana akım iktisat piyasaya çoğu zaman gönüllü değişim alanı olarak bakar, alıcı ile satıcı karşılaşır, fiyat oluşur, denge kurulur, herkes kendi çıkarını takip ederken toplam refah artar. Marx bu parlak vitrinin arkasına geçer ve soruyu değiştirir: Bu malları kim üretti, hangi koşullarda üretti, üretim araçları kimin elinde, işçi neden emeğini satmak zorunda, kâr nereden geliyor, piyasa eşitlik görüntüsü altında hangi eşitsizliği saklıyor? Marxçı iktisat tam burada başlar; değişimin nezaketini değil, üretimin disiplinini görür.

Marx'ın analizinde meta, kapitalist toplumun hücre biçimidir. Meta hem kullanım değerine hem değişim değerine sahiptir. Kullanım değeri, bir nesnenin insan ihtiyacını karşılamasıyla ilgilidir; değişim değeri ise onun başka metalarla değiştirilebilirliğini ifade eder. Fakat kapitalist toplumda metanın asıl tuhaflığı, yalnız nesne olması değildir; toplumsal ilişkileri gizleyen bir perdeye dönüşmesidir. İnsanlar market rafında, mağaza vitrininde, e-ticaret ekranında nesnelere karşılaştıklarını sanır; oysa o nesnelerin içinde emek zamanı, tedarik zinciri, ücret baskısı, doğa tahribatı, lojistik sömürü, kadın emeği, çocuk işçiliği, borç ve mülkiyet ilişkisi saklıdır. Meta fetişizmi budur: İnsanlar arasındaki ilişki, şeyler arasındaki ilişki gibi görünür. Nesne konuşur, emek susar. Fiyat etiketi görünür, işçinin yüzü silinir. Kapitalizmin büyüğü burada çalışır; sömürüyü görünmez kılar, tüketimi masumlaştırır, nesneyi toplumsal hafızasından koparır.

Artı-değer teorisi, Marxçı iktisadın merkezidir. Kapitalist, işçinin emek gücünü satın alır, fakat işçinin çalışma günü içinde ürettiği değer, ona ödenen ücretin değerini aşar. İşçi, günün bir bölümünde kendi ücretinin karşılığını üretir, geri kalan bölümde kapitalist için artı-değer üretir. Kârın

kaynağı, işte bu ödenmemiş emek zamanıdır. Burada sömürü, kaba zorbalık veya patronun kişisel kötülüğü olarak değil, kapitalist üretim tarzının yapısal mantığı olarak belirir. İşçi hukuken özgürdür; köle değildir, sözleşme imzalar, ücret alır, iş değiştirebilir. Fakat üretim araçlarına sahip olmadığı için yaşamak adına emek gücünü satmak zorundadır. Biçimsel özgürlük ile maddî zorunluluk arasındaki bu yarıklık, kapitalizmin en büyük hilesidir. Piyasa yüzeyinde eşit taraflar vardır; üretim derinliğinde biri zamanını satar, diğeri o zamanı sermayeye çevirir.

Marxçı iktisatta sermaye, para yığını değildir; kendini büyütmek zorunda olan toplumsal ilişkidir. Para, meta alır, üretim sürecine girer, daha fazla para olarak geri dönmek ister. Bu döngü basit ticaretin ötesindedir. Sermaye, durduğu yerde sermaye değildir; hareket etmek, genişlemek, yeni alanlara girmek, emeği daha verimli sömürmek, zamanı sıkıştırmak, doğayı daha yoğun kullanmak, yeni ihtiyaçlar üretmek, krizleri aşmak için mekân değiştirmek zorundadır. Sermayenin bu büyüme zorunluluğu, onu soyut bir despota çevirir. Tek tek kapitalistler iyi niyetli olabilir, işçisine çay ismarlayabilir, bayramda mesaj atabilir, şirket girişine “aileyiz” yazdırabilir; fakat rekabet mantığı içinde sermaye büyümezse geriler, genişlemezse yutulur. Burada kişisel ahlâk, yapısal zorunluluğun duvarına çarpar. Kapitalizm kimsenin tam olarak yönetmediği ama herkesin davranışını disipline eden bir soyut iktidar biçimi üretir.

Rosa Luxemburg, sermaye birikimi tartışmasını kapitalizmin dış alanlara yayılma ihtiyacı üzerinden genişletti. Ona göre kapitalizm yalnız kendi iç pazarında dönüp duran kapalı bir sistem değildir; yeni pazarlar, yeni hammadde alanları, yeni emek rezervleri, yeni tüketici kitleleri ve yeni borçlandırma sahaları arar. Bu bakış, emperyalizm tartışmasına açılır. Rudolf Hilferding, finans kapital kavramıyla banka sermayesi ile sanayi sermayesinin iç içe geçmesini, sermayenin yoğunlaşmasını ve devletle ilişkisini analiz etti. Paul Sweezy ve Paul Baran, tekelci kapitalizm tartışmalarıyla rekabetçi kapitalizmden büyük şirketlerin egemen olduğu yeni bir birikim düzenine geçişi açıkladılar. Ernest Mandel, geç kapitalizm

kavramıyla teknolojik değişim, okuluslu Şirketler, devlet müdahalesi ve dünya piyasasının dönüşümünü ele aldı. Bu izgi, Marx'ın açtığı eleŐtiriyi 20. yüzyıl kapitalizminin karmaşık yapısına taşır: Sermaye artık yalnız fabrikada değil, bankada, devlette, savaŐ sanayisinde, reklamda, kültür endüstrisinde, veri merkezinde ve borç sözleşmesinde de çalışır.

David Harvey, Marxçı iktisadı mekân, Şehir ve coğrafya üzerinden yeniden güçlü biçimde yorumlayan isimlerden biridir. Harvey'e göre kapitalizm krizlerini yalnız zaman içinde değil, mekân üreterek de erteler. Sermaye bir yerde tıkanığında yeni yatırım alanları, yeni Şehir projeleri, altyapılar, yollar, limanlar, konut piyasaları, finansal meknlar ve kentsel dönüşüm alanları açar. Bu, "mekânsal çözüm" meselesidir. Kriz, betona, otoyola, alışveriş merkezine, lüks konuta, finans merkezine ve mega projeye taŐınır. Fakat bu çözüm kalıcı değildir; yalnız krizi başka bir forma erteler. Türkiye bağlamında bu okuma çok yakıcıdır. İnşaat merkezli büyüme, arsa rantı, kentsel dönüşüm, kamu ihaleleri, Şehir hastaneleri, köprüler, yollar, siteler, AVM'ler ve kira krizleri, sermayenin mekân üzerinden birikim arayıŐını gösterir. Şehir yalnız yaşama alanı olmaktan çıkar, sermayenin bilançosuna yazılan bir varlığa dönüşür. İnsanlar mahallelerini kaybeder, ama raporda "yatırım değeri" artar.

Marxçı kriz teorisi, kapitalizmin krizlerini dışsal kaza olarak değil, i çeliŐkilerinin sonucu olarak görür. Kr oranlarının düŐme eğilimi, aşırı üretim, eksik tüketim, finansal Şişkinlik, sermayenin yoęunlaŐması, ücret baskısı ve rekabetin yıkıcı etkileri, kapitalizmin sürekli istikrarsızlık üretmesine yol açar. Ana akım iktisat krizi çoğu zaman yanlış politika, dış Şok, beklenti bozulması veya piyasa aksaklığı gibi açıklamalarla geçiŐtirir. Marxçı bakış ise krizin sistemin arızası değil, nefes alma biçimi olduğunu söyler. Kapitalizm krizle temizlenir, yeniden yapılanır, daha fazla merkezleŐir, zayıf sermayeleri tasfiye eder, emeği disipline eder, devleti yardıma çağırır, sonra yeniden "piyasa özgürlüğü" vaazına döner. Kriz dönemlerinde piyasanın görünmez eli birden görünür devlet kasasına

uzanır; kâr özelleşir, zarar kamusallaşır. Bu kadar eski numaraya hâlâ “reform” denmesi, iktisat tarihinin en pahalı şakalarından biridir.

Marxçı iktisadın güçlü taraflarından biri, sınıfı iktisadın merkezine yerleştirmesidir. Sınıf yalnız gelir düzeyi değildir; üretim araçlarıyla kurulan ilişkidir. İşçi sınıfı, emek gücünü satmak zorunda olanlardan oluşur; kapitalist sınıf, üretim araçlarının sahibi olarak artı-değere el koyar. Fakat çağdaş kapitalizmde sınıf ilişkileri daha karmaşık biçimler almıştır. Hizmet sektörü, platform emeği, güvencesiz çalışma, taşeronlaşma, beyaz yakalı prekarya, çağrı merkezi emeği, kuryelik, dijital mikro emek, akademik güvencesizlik, freelance çalışma ve borçlu orta sınıf, sınıf analizini yenilemeyi zorunlu kılar. İşçi artık yalnız fabrika bacasının altında değildir; bilgisayar ekranının önünde, motosiklet üzerinde, plaza camının arkasında, evden çalışma masasında, uygulama algoritmasının gölgesinde de sömürülür. Sermaye de yalnız patronun kasasında değildir; algoritmada, fonda, platformda, veride, patentte, marka değerinde ve finansal araçta dolaşır.

Bu noktada Marxçı iktisadın feminist eleştirisiyle buluşması gerekir. Çünkü klasik Marxçı gelenek, kimi zaman ücretli üretim alanını merkeze alırken bakım emeğini, ev içi emeği, toplumsal yeniden üretimi yeterince görünür kılmamıştır. Silvia Federici, Maria Mies, Nancy Fraser gibi isimlerin açtığı hat, kapitalizmin yalnız fabrikada değil, evde, bedende, bakımda, doğurganlıkta, duygusal emekte ve toplumsal yeniden üretimde de çalıştığını gösterir. İşçinin ertesi gün işe gidebilmesi için yemek yapılır, çocuk büyütülür, hasta bakılır, ev temizlenir, duygusal yıkımlar onarılır. Bu emek çoğu zaman ücretlendirilmez ama kapitalist üretimin zeminini hazırlar. Marxçı iktisat, değer teorisini bu görünmeyen emekle birlikte genişlettiğinde daha sahici hâle gelir. Çünkü sermaye, yalnız ücretli emeği değil, ücret dışı hayatı da emer. Ev, kapitalizmin dışında masum bir sığınak değil, çoğu zaman görünmeyen üretim sahasıdır.

Marxçı iktisat, Türkiye bağlamında rant, emek, devlet ve bağımlılık ilişkilerini anlamak için çok verimli bir çerçeve sunar. Türkiye’de sermaye

birikimi yalnız sanayi üretimiyle değil, devletle kurulan yakın ilişkiler, kamu ihaleleri, imar kararları, arsa değer artışları, özelleştirmeler, teşvikler, kredi genişlemesi ve dış finansman üzerinden şekillenmiştir. Bu yüzden Türkiye kapitalizmini yalnız serbest piyasa veya devletçilik ikilemiyle açıklamak yetersizdir. Burada devlet, sermaye birikiminin dışındaki hakem değil, çoğu zaman doğrudan kurucu aktördür. Kamu kaynağı özel servete dönüşür, imar planı sınıf atlama aracına çevrilir, kent toprağı birikim makinesine bağlanır, işçi maliyet kalemi gibi görülür, sendikal haklar zayıflar, güvencesizlik normalleşir. Böyle bir düzende piyasa özgürlüğü çoğu zaman güçlülerin devlete yakınlığı kadar özgürdür.

Türkiye’de emek meselesi de Marxçı iktisadın ne kadar güncel olduğunu gösterir. Düşük ücret, yüksek enflasyon, kayıt dışılık, taşeronlaşma, sendikasızlaştırma, iş cinayetleri, uzun çalışma saatleri, genç işsizliği, kadın emeğinin güvencesizliği ve emeklilerin yoksullaşması, sermaye birikiminin toplumsal bedelini açık eder. İşçinin ücreti yalnız gelir değildir; zamanının, sağlığının, ailesinin, uykusunun ve geleceğinin karşılığıdır. Eğer ücret, insanın kendini yeniden üretebileceği düzeyin altına düşüyorsa, orada yalnız ekonomik sorun değil, ahlâkî yıkım vardır. Marxçı iktisat bu yıkımı görünür kılar; çünkü emek gücünün yeniden üretimi, sadece biyolojik hayatta kalma değil, insanî hayatın sürdürülmesidir. Çocuğuna kitap alamayan işçi, dinlenemeyen hemşire, kirasını ödeyemeyen öğretmen, borçla yaşayan emekli, geçinemeyen beyaz yakalı; bunlar piyasa verisinin kenarında duran istisnalar değil, sistemin aynasıdır.

Heterobilim Okulu açısından Marxçı iktisadın en büyük değeri, iktisadın teknik maskesini sökmesidir. Sermaye, emek, meta, para, kriz, rant ve devlet arasındaki ilişkileri görünür kıldığı için güçlüdür. Fakat Heterobilim Okulu, Marxçı iktisadı da kendi sonuç etiğiyle sınar. Sınıf analizi gereklidir, fakat insanı yalnız sınıfsal konuma indirgememelidir. Emek merkezîdir, fakat doğa, çocuk, bakım, hafıza, inanç, haysiyet ve cem hayatı da iktisadın dışına atılamaz. Sermaye eleştirisi sert olmalıdır, fakat devletin sermaye karşısı görüldüğü hâlde yeni tahakküm biçimleri üretebileceği

unutulmamalıdır. Marxçı iktisat, Heterobilim Okulu içinde dogma değil, güçlü bir neşterdir. Neşter kutsanmaz, kullanılır; paslanırsa bilenir, körleşirse yenisi aranır.

Marxçı iktisadın bugünkü çağda yeniden okunmasının nedeni, kapitalizmin ortadan kalkmamış, tersine daha incelikli hâle gelmiş olmasıdır. Meta artık yalnız masa, gömlek, otomobil değildir; dikkat, veri, duygu, kimlik, beden, mahremiyet, akademik prestij, sosyal ilişki ve hatta isyan bile metalaşabilir. Sermaye yalnız fabrikaya değil, zihne, ekrana, zamana, uykuya ve arzuya girer. İnsan yalnız çalışırken değil, tüketirken, gezinirken, paylaşırken, beğenirken, izlerken, beklerken ve borçlanırken de değer üretim zincirine bağlanır. Dijital kapitalizm, Marx'ın meta fetişizmini ortadan kaldırmamış, onu piksel parlaklığıyla büyütüştür. Artık nesne konuşmakla kalmaz, bildirim gönderir.

Sonunda Marxçı iktisat bize şunu öğretir: Kapitalizmi anlamak için piyasanın görünen nezaketine değil, üretimin gizli disiplinine bakmak gerekir. Kârın kaynağı, emeğin örgütlenişi, zamanın gaspı, doğanın metalaşması, devletin sermaye birikimindeki rolü ve krizin sınıfsal maliyeti sorgulanmadan iktisat eksik kalır. Heterobilim Okulu bu mirası alır, genişletir ve şu soruyla yeniden sınırlar: Sermaye hangi hayatları büyütürken hangi hayatları küçültüyor? Hangi emeği görünür kılıyor, hangisini yok sayıyor? Hangi şehri parlatırken hangi mahalleyi siliyor? Hangi teknolojiyi yüceltirken hangi insanı gereksizleştiriyor?

Filozof Kirpi: "Sermaye büyürken insan küçülüyorsa, orada kalkınma değil, artı-değerin kibar cenaze töreni vardır."

3. KURUMSAL İKTİSAT: PİYASA DOĞAL DEĞİL, KURUMSAL BİR İNŞADIR

Kurumsal iktisat, ana akım iktisadın en rahat yalanlarından birini bozar: Piyasa sanki doğanın kendiliğinden işleyen bir yasasıymış gibi anlatılır. Oysa piyasa doğal değildir; hukukla, devletle, mülkiyet düzeniyle,

sözleşmelerle, mahkemelerle, para sistemiyle, kültürel alışkanlıklarla, teknolojik altyapıyla, sınıf ilişkileriyle ve iktidar biçimleriyle kurulur. İnsan pazara çıplak bir rasyonel birey olarak girmez; aile terbiyesiyle, eğitim düzeyiyle, meslek ahlâkıyla, sınıf konumuyla, dinî duyarlılığıyla, korkularıyla, arzularıyla, borçlarıyla, beklentileriyle, gelenekleriyle ve kurumlara duyduğu güvenle girer. Bu yüzden kurumsal iktisat için ekonomi yalnız arz ve talebin kesiştiği soyut bir grafik değildir; tarihsel olarak oluşmuş davranış kalıplarının, hukukî biçimlerin ve toplumsal güç ilişkilerinin canlı sahnesidir. Ana akım model insanı hesap makinesine, piyasayı mekanik dengeye, kurumu da çoğu zaman dışsal bir çerçeveye indirger. Kurumsal iktisat ise masaya yumruğunu vurur: Kurum yoksa piyasa da yoktur.

Thorstein Veblen, kurumsal iktisadın en aykırı ve keskin isimlerinden biridir. Onun düşüncesinde insan, ana akım iktisadın varsaydığı gibi yalnız faydasını maksimize eden soğuk bir tercih makinesi değildir. İnsan alışkanlıkları, statü arzusu, gösteriş, rekabet, taklit, sınıfsal prestij ve kültürel kodlarla hareket eder. Veblen'in "gösterişçi tüketim" kavramı, tüketimin yalnız ihtiyaç karşılamak için yapılmadığını, statü göstermek, başkalarının gözünde üstünlük kurmak, sınıfsal mesafe üretmek için de yapıldığını gösterir. Lüks tüketim burada ekonomik davranıştan fazlasıdır; toplumsal hiyerarşinin sahneye çıkmasıdır. İnsan pahalı bir nesneyi yalnız kullanmak için değil, görünmek için de satın alır. Tüketim, kimlik ilanına, sınıf gösterisine, sembolik tahakküme dönüşür. Bugünün marka tutkusu, lüks konut arzusu, gösterişli düğünleri, pahalı otomobil yarışı, sosyal medyada sergilenen hayat vitrinleri Veblen'in hâlâ ne kadar diri olduğunu gösterir. İnsan bazen ihtiyacını değil, başkasının bakışındaki yerini satın alır.

Veblen'in bir başka önemli ayrımı, "sanayi" ile "iş dünyası" arasındaki gerilimdir. Sanayi üretken teknik süreçleri, mühendisliği, bilgi birikimini ve maddî hayatın örgütlenmesini temsil ederken; iş dünyası kâr, finansal kontrol, mülkiyet stratejisi ve parasal kazanç peşindedir. Bu ayrım bugün de çok çarpıcıdır. Üretim kapasitesi ile finansal kazanç her zaman aynı

yönde çalışmaz. Bir şirket, üretimi geliştirmeden marka değeriyle, finansal oyunlarla, tekelci konumuyla veya mülkiyet avantajıyla kârını artırabilir. Bir ekonomi, fabrikasından çok borsasıyla, mühendisinden çok spekülâtörüyle, üretim bilgisinden çok varlık fiyatlarıyla övünmeye başladığında Veblen'in eleştirisi yeniden canlanır. Heterobilim Okulu açısından burası kıymetlidir: Değer üreten bilgi ile değer emen mülkiyet biçimi birbirinden ayrılmalıdır. Üreten el ile parlatan el aynı el değildir; bazen parlatan el, üreten eli boğar.

John R. Commons, kurumsal iktisada hukuk, sözleşme ve kolektif eylem üzerinden güçlü bir zemin kazandırır. Commons için iktisadî hayat, yalnız bireylerin mal değişimi değil, hukukî olarak düzenlenmiş işlemler bütünüdür. Mülkiyet, sözleşme, çalışma ilişkileri, sendikalar, mahkemeler, devlet düzenlemeleri ve toplu pazarlık, ekonominin dışındaki süsler değildir; ekonominin bizzat yapısını kurar. İnsanların neye sahip olabileceği, neyi satabileceği, hangi koşullarda çalışacağı, hangi hakkı talep edeceği, hangi sözleşmenin geçerli sayılacağı kurumlar tarafından belirlenir. Bu yüzden piyasa, hukuk öncesi doğal bir alan değildir. Piyasanın içinde dolaşan her fiyatın arkasında bir hukukî düzen, her sözleşmenin arkasında bir güç dengesi, her mülkiyetin arkasında bir tarih vardır. İşçi ile patron "özgürce" sözleşme imzalıyor gibi görünebilir; fakat tarafların pazarlık gücü eşit değilse, bu özgürlük kâğıt üzerinde kalır. Commons'ın gücü, ekonomiyi hukukî ve kolektif bir gerçeklik olarak okumasındadır.

Wesley Mitchell ise iktisadî dalgalanmaları, iş çevrimlerini ve ampirik gözlemi merkeze alarak kurumsal iktisadın başka bir damarını kurar. Mitchell için ekonomi, soyut denge varsayımlarından çok, tarihsel veriler, kurumlar, işletme davranışları ve dalgalanmalar üzerinden incelenmelidir. Bu yaklaşım, iktisadın gerçek hayata temasını güçlendirir. Ekonomi her zaman dengeye koşan uslu bir sistem değildir; genişler, daralır, panikler, şişer, çöker, yeniden toparlanır. Bu hareketlerin arkasında yalnız fiyat sinyalleri değil, finansal kurumlar, işletme alışkanlıkları, kredi düzeni, beklentiler, devlet politikaları ve toplumsal güven vardır. Mitchell'in

ampirik hassasiyeti, iktisatçının masasını biraz sokağa, fabrikaya, bankaya, işyerine ve arşive yaklaştırır. Bu bile başlı başına değerlidir; çünkü fazla steril teori, hayatın kirini görmez. Hayatın kiri görülmeden iktisat yapınca, model tertemiz kalır, toplum çamura batar.

Karl Polanyi, kurumsal düşüncenin en büyük isimlerinden biri olarak piyasanın topluma gömülü olduğunu söyler. Onun "gömülülük" fikri, iktisadın bütün yönünü değiştirir. Ekonomi, modern kapitalizm öncesi toplumlarda bağımsız ve kendi yasalarıyla işleyen ayrı bir alan değildir; akrabalık, din, gelenek, siyaset, hukuk, karşılıklılık, yeniden dağıtım ve toplumsal bağlar içinde yer alır. Modern piyasa toplumu ise bu ilişkiyi tersine çevirmiştir: Ekonomi toplumun içine gömülü olmaktan çıkmış, toplum piyasanın içine gömülmeye zorlanmıştır. Polanyi'ye göre emek, toprak ve para "hayalî metalar"dır. Çünkü bunlar piyasada alınıp satılır gibi görünse de gerçek anlamda üretim için yaratılmış mallar değildir. Emek insanın kendisidir, toprak doğanın kendisidir, para ise toplumsal ve siyasal bir kurumdur. Bunların piyasa mantığına sınırsızca teslim edilmesi, toplumu parçalar. İşte modern kapitalizmin büyük yıkımı burada başlar: İnsan, doğa ve para, fiyat mekanizmasının insafına bırakılır.

Polanyi'nin "çifte hareket" kavramı da kurumsal iktisat için çok önemlidir. Piyasa genişledikçe toplumsal hayatı çözer, fakat toplum kendini korumak için karşı hareketler üretir. Sendikalar, sosyal haklar, kamu düzenlemeleri, iş güvenliği, çevre yasaları, sosyal devlet, tarım korumaları, yerel dayanışma ağları, piyasanın tahrip edici etkilerine karşı toplumsal savunma biçimleridir. Fakat bu savunmalar her zaman özgürlükçü ve demokratik olmak zorunda değildir; bazen otoriter, milliyetçi, kapatıcı veya dışlayıcı biçimler de olabilir. Bu yüzden piyasanın yıkıcı etkileri yalnız ekonomik kriz değil, siyasal kriz de üretir. İnsanlar güvencesizleştğinde, toprak kaybedildiğinde, emek değersizleştğinde, para istikrarsızlaştığında toplum koruma ister. Bu koruma talebi demokratik sosyal haklara da gidebilir, otoriter baba devlet arzusuna da. Polanyi burada bugünü de

anlatır: Piyasanın kırdığı toplum, bazen özgürlükle değil, korkuyla kendini onarmaya çalışır.

Yeni kurumsal iktisat, Douglass North, Oliver Williamson ve Ronald Coase gibi isimlerle kurumları işlem maliyetleri, mülkiyet hakları ve sözleşme düzeni açısından yeniden ele aldı. Douglass North, kurumları toplumdaki oyunun kuralları olarak tanımlar. Resmî kurallar, yasalar, anayasalar, mülkiyet hakları kadar gayiresmî normlar, alışkanlıklar, güven ilişkileri ve kültürel kodlar da ekonomik performansı belirler. Bu yaklaşım, kurumların önemini ana akım iktisada kabul ettirmiştir. Fakat burada dikkatli olmak gerekir. Yeni kurumsal iktisat, kimi zaman kurumları verimlilik ve işlem maliyeti azaltma aracına indirger. Oysa kurumlar yalnız maliyet azaltmaz; güç dağıtır, hak kurar, bazı hayatları korur, bazılarını dışarıda bırakır, bazı sınıflara avantaj sağlar, bazı grupları susturur. Mülkiyet hakkı önemlidir; fakat mülkiyetin tarihsel olarak nasıl kurulduğu, kimlerin dışlandığı, hangi kamusal kaynakların özel servete dönüştüğü sorulmadan kurum analizi eksik kalır. Kurum dediğin şey bazen adaletin evi, bazen hırsızlığın resmî kıyafetidir.

Geoffrey Hodgson, kurumsal iktisadın evrimci damarını güçlendirerek kurumları alışkanlıklar, kurallar ve toplumsal öğrenme süreçleriyle birlikte düşünür. Ona göre kurumlar yalnız dışsal kısıtlar değildir; bireylerin tercihlerini, algılarını ve davranış biçimlerini de şekillendirir. Bu çok önemli bir noktadır. Ana akım iktisat çoğu zaman bireyleri hazır tercihlerle piyasaya sokar; oysa tercihler de toplumsal olarak oluşur. İnsan neyi arzulayacağını, neyi normal sayacağını, neyi değerli göreceğini, neye utanacağını, neyi başarı kabul edeceğini kurumlar içinde öğrenir. Bir toplumda lüks tüketim statü sembolü hâline gelmişse, insanlar yalnız bireysel zevkleriyle değil, kurumlaşmış prestij rejimiyle davranır. Bir ülkede kamu malı ganimet gibi görülüyorsa, bu yalnız bireysel ahlâksızlık değil, kurumsal çürümedir. Bir yerde liyakat değil sadakat ödüllendiriliyorsa, insanlar yeteneklerini değil yakınlıklarını pazara sürmeyi öğrenir. Kurum, insanın iç sesine kadar sızar.

Kurumsal iktisat Türkiye bağlamında özellikle yakıcıdır. Çünkü Türkiye’de piyasa çoğu zaman doğal rekabet düzeni olarak değil, devletle, belediyeye, imar planıyla, kamu ihalesiyle, teşvikle, ruhsatla, vergi affıyla, kredi kanalıyla ve siyasal yakınlıkla iç içe çalışır. Bir şirketin başarısı yalnız üretim kalitesinden değil, hangi kapıya ne kadar yakın olduğundan da etkilenebilir. Bir arsanın değeri yalnız konumundan değil, imar kararından doğabilir. Bir yatırımın kaderi yalnız verimlilikten değil, bürokratik ilişkilerden etkilenebilir. Bu durum bize şunu gösterir: Türkiye’de iktisadı anlamak için yalnız piyasa verilerine bakmak yetmez; kurumların ahlâkına, hukukun öngörülebilirliğine, devletin tarafsızlığına, bürokrasinin niteliğine, yargının güvenilirliğine, kamu malı fikrine ve toplumsal güven düzeyine bakmak gerekir. Kurum bozulursa piyasa da bozulur; piyasa bozulursa yalnız fiyatlar değil, insanlar da bozulur.

Türkiye’de en büyük kurumsal sorunlardan biri, hukukî biçim ile fiilî işleyiş arasındaki mesafedir. Kâğıt üzerinde kural vardır, fakat uygulamada istisna hüküm sürer. Liyakat yazılıdır, sadakat işler. Rekabet vardır, fakat imtiyaz dolaşır. Denetim vardır, fakat göz kırpar. İhale vardır, fakat sonucu önceden kokan dosyalar vardır. Üniversite vardır, fakat bilgi yerine unvan pazarı kurulabilir. Belediye vardır, fakat şehir bazen ortak hayat değil, rant haritası gibi yönetilir. Böyle bir düzende iktisat, üretken enerjisini kaybeder; çünkü insanlar çalışarak, öğrenerek, üreterek değil, ilişki kurarak, kapı bularak, mevzi tutarak yükselmeyi öğrenir. Kurumların ahlâkı çürüdüğünde bireylerin ahlâkı da sınılanır. Herkes kötü olduğu için kurum bozulmaz; kurum bozulduğu için iyi kalmak pahalı hâle gelir.

Kurumsal iktisat, Heterobilim Okulu açısından güçlü bir imkân sunar; çünkü Heterobilim Okulu da bilgiyi sonuçları üzerinden yargılar. Bir kurumun adı değil, ne ürettiği önemlidir. Mahkeme adalet mi üretiyor, korku mu? Üniversite bilgi mi üretiyor, kariyer dekoru mu? Piyasa üretken rekabet mi doğuruyor, imtiyazlı yağma mı? Devlet kamu sorumluluğu mu taşıyor, parti mülkü gibi mi davranıyor? Para güven mi kuruyor, panik mi yayıyor? Kurumsal iktisadın dili, bu soruları iktisadın içine sokar. Çünkü

ekonomi kurumların dışında değil, kurumların içinde nefes alır. Nefes zehirliyse, piyasa sağlıklı görünse bile toplum hastadır.

Kurumsal iktisadın heterodoks değeri, insanı ve piyasayı tarihselleştirmesidir. İnsan evrensel hesap makinesi değildir; kurumların, alışkanlıkların, normların ve iktidar ilişkilerinin içinde şekillenir. Piyasa doğa yasası değildir; kurulmuş, korunmuş, düzenlenmiş ve çoğu zaman zorla genişletilmiş bir ilişkiler ağıdır. Mülkiyet kutsal bir doğal hak gibi sunulabilir, fakat tarihsel olarak savaşla, hukukla, çitlemeyle, mirasla, devlet kararıyla ve güçle kurulmuştur. Rekabet özgürlük gibi anlatılabilir, fakat tekelci kurumlar, bilgi asimetrisi, finansal güç ve siyasal bağlantılar rekabeti daha baştan sakatlayabilir. Bu yüzden kurumsal iktisat bize, iktisadın en yalın görünen kavramlarının bile toplumsal inşa olduğunu hatırlatır. "Piyasa böyle istiyor" cümlesi çoğu zaman sorumluluktan kaçanların sığındığı modern bir kaderciliktir. Piyasa istemez; insanlar, kurumlar ve güç ilişkileri ister.

19

Heterobilim Okulu için kurumsal iktisadın son dersi şudur: Bir toplumun ekonomisi, kurumlarının vicdanı kadardır. Hukuk güven vermiyorsa, para titrer. Eğitim nitelik üretmiyorsa, sanayi sığlaşır. Devlet tarafsız değilse, girişimcilik yerini yanaşmacılığa bırakır. Kamu malı korunmuyorsa, vergi ahlâkı çöker. Üniversite hakikati değil, mevkiyi ödüllendiriyorsa, bilgi ekonomisi masala dönüşür. Piyasa kendi başına medeniyet kurmaz; kurumsal ahlâk olmadan piyasa, güçlülerin çevikliğiyle zayıfların çaresizliğini aynı grafikte buluşturan bir mekanizmaya döner.

Filozof Kirpi: "Kurum çürüdüğünde piyasa çalışmaz sanma; çalışır, ama artık değer değil, çürüme üretir."

4. KARL POLANYI VE GÖMÜLÜ EKONOMİ

Karl Polanyi, heterodoks iktisadın en güçlü isimlerinden biridir; çünkü iktisadın en temel aldatmacasına itiraz eder: Ekonomi sanki toplumdan bağımsız, kendi yasalarıyla çalışan, kendi kendini düzenleyen doğal bir

alanmış gibi anlatılır. Polanyi bu anlatının tarihsel olarak yanlış, ahlâkî olarak tehlikeli ve siyasal olarak yıkıcı olduğunu söyler. Ona göre ekonomi, modern kapitalizm öncesi toplumlarda hayatın geri kalanından ayrılmış bağımsız bir mekanizma değildir; akrabalık, gelenek, din, hukuk, siyaset, statü, karşılıklılık, yeniden dağıtım ve toplumsal yükümlülükler içinde gömülü olarak işler. İnsanlar yalnız fayda maksimizasyonu için üretmez, değiş tokuş etmez, tüketmez; haysiyet, aidiyet, ritüel, cemaat, statü, güvenlik, inanç ve sorumluluk içinde davranır. Piyasa vardır, fakat toplumun efendisi değildir. Modern kapitalizm ise bu düzeni tersine çevirmiştir: Ekonomi toplumun içine gömülü olmaktan çıkmış, toplum piyasanın içine gömülmeye zorlanmıştır. Polanyi'nin büyük kavgası burada başlar.

Karl Paul Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* adlı eseri, piyasa toplumunun doğal evrimle doğmadığını, siyasal ve hukukî müdahalelerle kurulduğunu gösterir. Serbest piyasa, kendi kendine ortaya çıkan masum bir düzen değil, devlet eliyle inşa edilmiş tarihsel bir projedir. Bu cümle piyasa ideolojisinin ciğerine oturur. Çünkü liberal anlatı çoğu zaman devleti yapay, piyasayı doğal gösterir; oysa Polanyi'ye göre piyasa düzenini kurmak için devletin yasama gücü, mülkiyet rejimi, işgücü disiplini, para sistemi, sömürgecilik, yoksulluk yasaları, ticaret düzenlemeleri ve zor aygıtı devreye girmiştir. Kendi kendini düzenleyen piyasa, aslında toplumun üzerine zorla giydirilmiş bir deli gömleğidir. İşin ironisi şudur: Piyasa, devleti küçültme vaazıyla konuşur, fakat doğmak için devletin kaba kuvvetine muhtaçtır. Bebekliğinde devlet sütü içer, büyüyünce "beni devlet bozuyor" diye nutuk atar.

Polanyi'nin en meşhur kavramlarından biri "hayalî metalar"dır. Ona göre emek, toprak ve para gerçek anlamda meta değildir; çünkü piyasada satılmak üzere üretilmemişlerdir. Emek, insanın kendisidir; insanın bedeni, zamanı, yorgunluğu, ailesi, ruhu, becerisi ve yaşama kudretidir. Toprak, doğanın kendisidir; su, orman, tarla, maden, canlılar, iklim, mezarlar, hafıza ve gelecek demektir. Para ise toplumsal ve siyasal bir kurumdur; devletin,

borcun, verginin, güvenin ve egemenliğin yoğunlaşmış biçimidir. Kapitalizm bu üç alanı meta gibi işlemeye başladığında toplumun sinir sistemi bozulur. Emeği tamamen piyasaya bırakırsan insanı ücret dalgalanmalarının insafına terk edersin. Toprağı piyasaya bırakırsan doğayı kâr hesabının mezbahasına sürersin. Parayı piyasaya bırakırsan toplumsal güveni finansal spekülasyonun oyuncağı yaparsın. Polanyi'nin uyarısı serttir: Bu üç hayalî metanın sınırsız metalaşması, toplumun kendi varoluş koşullarını yıkması demektir.

Emek meselesi Polanyi'de yalnız işgücü piyasası değildir; insanın toplumsal varlık olarak korunması meselesidir. Ana akım iktisat işgücünü arz ve talep eğrilerinde dolaştırır; ücret düşerse talep artar, ücret yükselirse maliyet artar, denge bulunur. Polanyi ise bu soğuk mantığın arkasındaki insan bedenini görür. İşgücü piyasasında fiyatı düşen şey, bir makinenin vidası değildir; insanın geçimi, sofrası, çocuğunun defteri, uykusu, sağlığı ve geleceğidir. Emek piyasası kendi kendini düzenlesin dediğinde, aslında insan hayatı piyasanın dalgasına bırakılsın demiş olursun. Bu yüzden iş yasaları, sendikalar, sosyal güvenlik, asgari ücret, çalışma saatleri, işçi sağlığı ve kamusal koruma piyasanın doğal işleyişine dışarıdan yapılmış keyfi müdahaleler değildir; toplumun insanı piyasaya karşı koruma refleksidir. Emek, korunmadığında yalnız işçi değil, toplumun ahlâkî dokusu da çözülür.

Toprak meselesi de Polanyi'nin düşüncesinde olağanüstü önemlidir. Toprak, ana akım iktisadın "üretim faktörü" diyerek küçülttüğü şey değildir. Toprak yaşam alanıdır, ekolojik döngüdür, gıdadır, su havzasıdır, köydür, şehir belleğidir, mezarlıktır, çocuk oyunudur, tarım kültürüdür, iklimdir. Toprağı yalnız alınıp satılabilir varlık hâline getirmek, doğayı muhasebe defterine hapsetmektir. Bu yüzden modern piyasa toplumu, toprağı serbestçe alınıp satılan meta hâline getirdiğinde yalnız mülkiyet düzenini değiştirmez, insanların doğayla, yerle, hafızayla ve gelecek kuşaklarla kurduğu bağı da parçalar. Türkiye'de tarım arazilerinin imara açılması, kıyıların yağmalanması, ormanların maden sahasına çevrilmesi, derelerin

enerji projelerine sıkıştırılması, şehirlerin arsa rantına teslim edilmesi Polanyi'nin uyarısını güncel kılar. Toprak metalaştığında vatan nutku bile bazen arsa rayici karşısında mahcup kalır.

Para ise Polanyi'de toplumun ekonomik dolaşımını mümkün kılan siyasal bir kurumdur. Paranın tamamen piyasa dalgalanmalarına, altın standardına, finansal hareketlere veya spekülatif beklentilere teslim edilmesi toplumu sarsar. Polanyi, 19. yüzyıl liberal düzeninin altın standardı, serbest ticaret, güç dengesi ve kendi kendini düzenleyen piyasa hayalinin nasıl büyük krizler ürettiğini gösterir. Para istikrarı adına toplumların işsizliğe, yoksulluğa, ücret düşüşüne ve sosyal yıkıma zorlanması, piyasa toplumunun acımasızlığını açığa çıkarır. Bugün de benzer bir mantık başka biçimlerde sürer. Finansal piyasaların güveni için halkın kemer sıkması istenir; kredi derecelendirme kuruluşlarının bakışı için kamu harcamaları kısılr; para istikrarı adına emek baskılanır. Burada para teknik araç değil, toplumsal fedakârlığın kime yükleneceğine karar veren siyasal bir terazidir. Terazinin kefesinde çoğu zaman yoksulun ekmeği vardır.

Polanyi'nin "çifte hareket" kavramı, piyasa toplumunun tarihsel dinamiğini anlamak için anahtardır. Bir yanda piyasa ilişkilerini genişletme, emeği, toprağı ve parayı metalaştırma, toplumsal hayatı rekabet mantığına açma hareketi vardır. Diğer yanda toplumun kendini bu yıkıcı etkilerden koruma hareketi vardır. Sosyal haklar, sendikalar, işçi korumaları, çevre düzenlemeleri, tarım politikaları, yerel dayanışmalar, kamusal hizmetler ve sosyal devlet bu koruma hareketinin örnekleridir. Fakat Polanyi'nin derinliği şuradadır: Toplumsal koruma arzusu her zaman demokratik sonuç vermez. Piyasa toplumu insanları güvencesizleştirdiğinde, insanlar korunma ister; fakat bu korunma bazen sosyal demokrasiye, bazen faşizme, bazen otoriter devlete, bazen milliyetçi kapanmaya, bazen dinî-politik sığınmaya yönelebilir. Yani piyasanın toplumu parçalaması, yalnız ekonomik kriz değil, siyasal karanlık da üretir.

Bu nedenle Polanyi, 20. yüzyılın büyük felaketlerini anlamak için de güçlü bir çerçeve sunar. Faşizmin yükselişi, yalnız ideolojik cinnetle açıklanamaz;

liberal piyasa düzeninin toplumları korumasız bırakmasının yarattığı yıkıcı güvensizlikle de ilişkilidir. İnsanlar işini, toprağını, statüsünü, cemaatini, parasının değerini ve gelecek duygusunu kaybettiğinde, kendilerine sert bir düzen, güçlü bir lider, kapalı bir kimlik ve düşmanlaştırılmış bir öteki sunan hareketlere yönelebilir. Polanyi burada piyasa fanatiklerine acı bir ders verir: Toplumu piyasaya teslim edersen, toplum kendini mutlaka savunur; fakat bu savunmanın özgürlükçü olacağının garantisi yoktur. Piyasa toplumu önce insanı yalnızlaştırır, sonra o yalnız insanı otoriter kalabalıklara sürer. Modern tarihin paslı kapılarından biri burada açılır.

Türkiye bağlamında Polanyi olağanüstü verimli bir düşünürdür. Çünkü Türkiye’de ekonomi, toplumdan bağımsız teknik bir alan gibi yönetildiğinde, her kriz doğrudan toplumsal ve siyasal kırılmaya dönüşür. Enflasyon yalnız fiyat artışı değildir; ailenin sofrasını, komşuluk ilişkilerini, gelecek planlarını, evlilik yaşını, çocuk sayısını, eğitim tercihini ve ahlâkî güveni değiştirir. Tarımın çözülmesi yalnız üretim kaybı değildir; köy hafızasının, gıda güvenliğinin, yerel kültürün ve doğayla ilişkinin çözülmesidir. Kentsel dönüşüm yalnız bina yenileme değildir; mahalle bağlarının, hatır ekonomisinin, çocukluk mekânlarının ve şehir hafızasının parçalanmasıdır. Emek piyasasının güvencesizleşmesi yalnız istihdam biçimi değildir; insanın kendini toplum içinde değerli hissetme kapasitesinin aşınmasıdır. Polanyi bize bu bağları görmeyi öğretir: Piyasa toplumu her şeyi fiyatlandırırken, fiyatlandıramadığı bağları da keser.

Heterobilim Okulu açısından Polanyi’nin önemi, bilginin toplumsal sonuçlarını görünür kılmasındadır. Piyasa teorisi yalnız soyut bir açıklama değil, uygulandığında hayatı dönüştüren bir güçtür. Eğer bir teori emeği işgücü, toprağı kaynak, parayı araç diye küçültüyorsa, daha baştan insanı, doğayı ve toplumsal güveni eksiltmiş olur. Heterobilim Okulu’nun “ne ürettin, bedelini kim ödedi?” sorusu Polanyi’nin gömülü ekonomi anlayışıyla doğrudan birleşir. Çünkü ekonomi toplumun içine gömülüyse, her iktisadî karar bir ahlâkî ve ontolojik sonuç üretir. Asgari ücret kararı yalnız ücret değildir; çocuk beslenmesidir, ev kirasıdır, yorgunluktur, umut

seviyesidir. İmar kararı yalnız plan değildir; toprak hafızasıdır, deprem riskidir, park gölgesidir, mahalle hakkıdır. Para politikası yalnız faiz değildir; güven, borç, sofrâ, gelecek ve devlet ahlâkıdır.

Polanyi'nin bugünkü çağ için değeri, piyasa toplumunun yeni biçimlerini anlamamıza yardım etmesidir. Bugün emek yalnız fabrikada değil, platformlarda, çağrı merkezlerinde, kuryelik ağlarında, evden çalışma masalarında ve dijital mikro işlerde metalaşılıyor. Toprak yalnız tarım ve arsa olarak değil, karbon piyasaları, turizm projeleri, maden ruhsatları ve enerji yatırımlarıyla yeniden fiyatlandırılıyor. Para yalnız banknot ve kredi değil, kripto varlıklar, algoritmik işlemler, finansal türevler ve merkez bankası beklentileriyle daha soyut hâlâ geliyor. Polanyi'nin hayalî metalleri artık daha hayalî, daha dijital, daha hızlı ve daha tehlikeli biçimde dolaşılıyor. Fakat insan hâlâ bedeniyle yoruluyor, toprak hâlâ su istiyor, para hâlâ güven istiyor. Teknoloji cilası, varoluşun eski hakikatlerini ortadan kaldırmıyor.

24

Sonunda Karl Polanyi bize şunu öğretir: Ekonomi topluma hizmet etmelidir; toplum ekonomiye kurban edilmemelidir. Piyasa, hayatı kolaylaştıran sınırlı bir araç olabilir; fakat toplumun kaderini belirleyen tanrısal bir düzen hâline geldiğinde insanı, doğayı ve parayı parçalar. Heterodoks iktisat için Polanyi'nin değeri, piyasanın tarihselliğini, devletle ilişkisini, hayalî metallerin yıkıcı etkisini ve toplumun kendini koruma arzusunu birlikte göstermesidir. Heterobilim Okulu için ise Polanyi, iktisadın ahlâkî çıplaklığını hatırlatan büyük bir uyarıdır: İnsan, toprak ve para, piyasaya bırakılmayacak kadar hayatîdir.

Filozof Kirpi: "Toplumunu piyasaya gömen akıl, sonunda insanı fiyat etiketine, toprağı tapu oyununa, parayı da korkunun resmî diline çevirir."

5. KEYNESÇİ VE POST-KEYNESÇİ İKTİSAT: BELİRSİZLİK, TALEP VE PARA

Keynesçi ve Post-Keynesçi iktisat, ana akım iktisadın en inatçı masallarından birine itiraz eder: Piyasalar kendi hâline bırakıldığında tam istihdama, dengeye ve etkin kaynak dağılımına kendiliğinden ulaşır. Bu masal kâğıt üzerinde naziktir, grafikte zariftir, ders kitabında usludur; fakat gerçek hayatta işsiz kalan insanın mutfağına, iflas eden esnafın kepengine, yatırım yapmaktan korkan sanayicinin hesabına, parasının değerini kaybeden emeklinin cebine değdiğinde çatırdar. John Maynard Keynes'in büyük müdahalesi tam burada ortaya çıkar: Kapitalist ekonomi, kendiliğinden tam istihdam üreten dengeli bir makine değildir; belirsizlik, beklenti, talep yetersizliği, para tutma arzusu, yatırım kararsızlığı ve finansal kırılganlık içinde çalışan tarihsel bir düzendir. İnsanlar geleceği bilmez, yatırımcılar güven arar, hanehalkı korkunca harcamaz, şirketler talep görmezse üretmez, bankalar riskten ürkerse kredi daralır, devlet kenarda izlerse çöküş derinleşir. Keynesçilik bu yüzden yalnız "devlet harcama yapsın" basitliği değildir; piyasa toplumunun ruh hâlini, korkusunu, beklentisini ve koordinasyon krizini iktisadın merkezine alma cesaretidir.

25

Keynes'in ana kavramlarından biri efektif taleptir. Ekonomi, yalnız üretim kapasitesi olduğu için üretmez; üretilen malların satılacağına dair beklenti varsa üretir. İşveren, gelecekte yeterli talep beklemiyorsa yatırım yapmaz, işçi almaz, kapasite artırmaz. Bu çok basit gibi görünen fikir, klasik iktisadın "arz kendi talebini yaratır" anlayışını sarsar. Kapitalist ekonomide üretim kararı, gelecekteki satış beklentilerine bağlıdır. Talep yetersizse fabrikalar boş durabilir, işçiler işsiz kalabilir, makineler paslanabilir, toplum üretme imkânına sahip olduğu hâlde üretmeyebilir. Yani işsizlik, her zaman ücretlerin yüksekliğinden veya işçilerin tembelliğinden doğmaz; toplam talep yetersizliği yüzünden de ortaya çıkar. Keynes burada ahlâkçı işsizlik söylemini kırar. İşsiz insan, çoğu zaman çalışmak istemediği için değil, sistem onun emeğini kârlı biçimde kullanacak talep ve yatırım düzenini kuramadığı için işsizdir.

Belirsizlik Keynesçi düşüncenin kalbidir. Buradaki belirsizlik, matematiksel olasılıkla hesaplanabilen riskten farklıdır. Riskte olasılıkları az çok

hesaplayabilirsin; belirsizlikte geleceğin kendisi sis içindedir. Yatırım kararı, bu sisin içinde verilir. İnsanlar geleceği bilmedikleri için yalnız hesapla değil, güvenle, sezgiyle, piyasa havasıyla, haberle, söylentiyle, siyasal iklimle ve “hayvansal güdüler”le hareket eder. Keynes’in “animal spirits” dediği şey, piyasanın mekanik değil, psikolojik ve toplumsal bir düzen olduğunu gösterir. İyimserlik arttığında yatırım yükselir, kötümserlik yayıldığında herkes frene basar. Bu yüzden ekonomi, yalnız faiz oranı, ücret düzeyi ve fiyat sinyalleriyle açıklanamaz; güven, beklenti ve belirsizlik iktisadî hayatın sınır uçlarıdır. Bir ülkede yarın ne olacağını kimse kestiremiyorsa, hukuk öngörülebilir değilse, para hızla değer kaybediyorsa, siyasal kararlar keyfi görünüyorsa, yatırımcı hesap yapmaz; bekler, kaçar veya kısa vadeli kazanca yönelir. Belirsizlik, üretimin düşmanıdır.

Para Keynes’te nötr değildir. Klasik yaklaşım parayı çoğu zaman değişimi kolaylaştıran pasif bir araç gibi görürken, Keynes para tutma arzusunu, likidite tercihini ve faiz oranını ekonominin merkezine yerleştirir. İnsanlar belirsiz geleceğe karşı likidite ister; çünkü para, beklenmeyen durumlara karşı elde tutulan hareket kabiliyetidir. Faiz, yalnız tasarrufun ödülü değil, likiditeden vazgeçmenin bedelidir. Bu kavrayış parayı psikoloji, zaman ve güvenle ilişkilendirir. İnsan neden parasını yatırıma değil de kasada, bankada, dövizde, altında tutar? Çünkü gelecek karanlıktır, çünkü güven azdır, çünkü kaybetmek istemez, çünkü fırsat bekler, çünkü korkar. Böylece para, ekonominin üzerine örtülen nötr bir tül olmaktan çıkar, üretim ve istihdam kararlarını belirleyen aktif bir güç hâline gelir. Para tutulduğunda dolaşım yavaşlar, talep daralır, yatırım azalır, işsizlik artar. Cebinde duran para bile bazen üretim zincirinde eksilen bir nefes gibidir.

Keynesçi düşüncenin devlet anlayışı da önemlidir. Devlet, piyasanın dışındaki beceriksiz müdahaleci değil, talep yetersizliği, işsizlik ve kriz zamanlarında koordinasyon sağlayabilecek kamusal aktördür. Özel sektör korkuya kapıldığında, herkes tasarruf edip harcamayı kısıtığında, yatırım durduğunda devletin devreye girmesi gerekir. Çünkü birey için rasyonel olan davranış, toplum düzeyinde felaket üretebilir. Hanehalkı kriz

zamanında harcamayı azaltır, şirket yatırımını kısar, banka kredi vermekten çekinir; herkes kendini korumaya çalışırken toplam talep çöker. Keynesçi iktisat bu paradoksu görür. Devlet harcaması, kamu yatırımı, sosyal transferler, istihdam politikaları ve maliye politikası, yalnız yardımseverlik değil, ekonomik çöküşü önleme aracıdır. Fakat burada devletin niteliği belirleyicidir. Devlet harcaması, üretken kapasite, istihdam, eğitim, sağlık, altyapı ve toplumsal dayanıklılık üretirse anlamlıdır; yandaş ihale, israf, gösteriş ve rant üretirse Keynesçilik değil, bütçeli çürüme olur.

Post-Keynesçi iktisat, Keynes'in açtığı hattı daha radikal ve tutarlı biçimde sürdürür. Joan Robinson, Piero Sraffa, Nicholas Kaldor, Michał Kalecki, Hyman Minsky, Paul Davidson, Luigi Pasinetti, Wynne Godley gibi isimler, ana akımın Keynes'i ehlileştirerek yeniden denge modeline hapsetmesine karşı çıktılar. Özellikle Joan Robinson, sermaye teorisi tartışmalarında neoklasik üretim fonksiyonlarının soyut ve sorunlu varsayımlarını eleştirdi. Sermaye tek bir homojen büyüklük gibi ölçülebilir mi? Kâr oranı, sermaye miktarı ve üretim teknikleri arasındaki ilişki gerçekten ders kitaplarının anlattığı kadar temiz midir? Cambridge sermaye tartışmaları, ana akım iktisadın teknik görünümlü bazı temel kabullerinin ne kadar kırılgan olduğunu gösterdi. Joan Robinson'un önemi yalnız teorik sertliğinde değil, iktisadın ideolojik konforunu bozmasındadır. İyi iktisatçı bazen grafiği değil, grafiğin sakladığı hileyi görür.

Michał Kalecki, Keynesçi talep teorisini sınıf ilişkileriyle birleştiren en önemli isimlerden biridir. Kalecki'ye göre yatırım, kârlar, ücretler ve istihdam arasındaki ilişki yalnız teknik değil, politik bir meseledir. Kapitalistler tam istihdamdan her zaman hoşlanmayabilir; çünkü tam istihdam işçilerin pazarlık gücünü artırır, disiplin mekanizmasını zayıflatır, ücret taleplerini yükseltir. Bu fikir, işsizliğin yalnız ekonomik yetersizlik değil, sınıfsal disiplin aracı olarak da işleyebileceğini gösterir. Keynesçi düşüncenin Kalecki ile keskinleştiği yer burasıdır: Devlet harcamasıyla tam istihdam mümkündür, fakat egemen sınıflar bu politikayı politik olarak istemeyebilir. Çünkü işsizliğin korkusu, emeği hizaya sokar. Burada iktisat

sınıf siyasetine bağlanır. İşsizlik oranı, yalnız istatistik değildir; toplumsal itaatin soğuk göstergesidir.

Hyman Minsky, Post-Keynesçi damarın finansal kapitalizmi anlamadaki en güçlü isimlerinden biridir. Finansal istikrarsızlık hipotezi, kapitalist ekonominin istikrar dönemlerinde bile kriz tohumları ürettiğini söyler. Ekonomi iyi giderken borçlanma artar, risk algısı düşer, finansal araçlar çeşitlenir, varlık fiyatları yükselir, herkes geleceğin daha iyi olacağına inanır. Güven arttıkça kırılganlık da artar. Bir süre sonra finansman yapıları güvenli olmaktan çıkar, spekülatif ve Ponzi biçimlere kayar. Borçlar ancak yeni borçlarla çevrilir, varlık fiyatlarının sürekli artacağı varsayılır. Sonra küçük bir şok bile zinciri koparır. Minsky'nin büyüklüğü, krizi dışarıdan gelen kaza değil, sistemin içinden doğan sonuç olarak görmesidir. Finansal piyasalar sakinleştiğinde tehlike bitmez; bazen en büyük tehlike, herkesin tehlikeyi unuttuğu anda başlar. Bu, finans kapitalin hafıza kaybıdır.

Post-Keynesçi iktisat, gelir bölüşümünü de merkeze alır. Ana akım iktisat büyümeyi çoğu zaman toplam üretim üzerinden konuşur; Post-Keynesçi gelenek ise gelirin ücretler ile kârlar arasında nasıl bölüşüldüğünün talep, yatırım ve büyüme üzerinde belirleyici olduğunu savunur. Ücretler yalnız maliyet değildir; talebin de kaynağıdır. İşçilerin geliri baskılanırsa şirketler kısa vadede maliyet avantajı elde edebilir, fakat toplam talep zayıflayabilir. Kâr payı artarken ücret payı düşüyorsa, ekonomi üretim kapasitesini kimin satın alacağı sorusuyla karşılaşır. Bu durumda borçlanma, ihracat veya varlık balonları geçici çözüm gibi devreye girer. Fakat bunlar kalıcı toplumsal refah üretmez. Ücret baskısıyla büyüyen ekonomi, kendi iç talebinin damarını kesebilir. Türkiye gibi geniş halk kesimlerinin gelirini enflasyon, düşük ücret ve borçla ayakta tuttuğu ülkelerde bu tartışma özellikle önemlidir. Ücret yalnız maliyet değil, toplumun nefesidir.

Wynne Godley ve stok-akım tutarlı modeller, Post-Keynesçi geleneğe muhasebe disiplini kazandırır. Bir sektörün fazlası, başka bir sektörün açığıdır. Devlet, özel sektör ve dış dünya arasındaki finansal dengeler birlikte düşünülmeden ekonomi anlaşılabilir. Bu yaklaşım, bütçe açığını

tek başına ahlâkî günah gibi sunan basit söylemleri kırar. Devlet açığı, özel sektörün tasarruf fazlası olabilir; dış açık, ülkenin döviz ve borç kırılganlığını büyütebilir; hanehalkının borçlanması talebi geçici olarak canlı tutabilir ama ileride kırılganlık yaratabilir. Ekonomi bir muhasebe bütünüdür; herkes aynı anda fazla veremez. Bu basit gerçek bile birçok politik nutku boşa düşürür. Çünkü birinin tasarrufu, başka birinin harcamasıdır; birinin alacağı, başka birinin borcudur. İktisat bazen çok derin görünür, bazen de basit muhasebeyi unuttuğu için komikleşir.

Türkiye bağlamında Keynesçi ve Post-Keynesçi iktisat olağanüstü açıklayıcıdır. Türkiye ekonomisi sık sık talep genişlemesi, kredi patlaması, inşaat yatırımları, dış finansman, kur şoku, enflasyon ve güven krizi döngüleri içinde hareket etti. İç talep canlandığında büyüme hızlandı; fakat ithal girdi, enerji bağımlılığı ve dış finansman ihtiyacı cari açığı büyüttü. Kredi genişlemesi kısa vadede refah yanılsaması üretti; konut, otomobil, tüketim ve inşaat canlı göründü. Fakat üretim yapısı yeterince derinleşmediğinde bu canlılık döviz ihtiyacına, enflasyona ve borç kırılganlığına bağlandı. Bu tablo Keynesçi talep meselesini, Post-Keynesçi para ve finans meselesiyle birlikte okumayı zorunlu kılar. Talebi canlandırmak gerekir, fakat talep ithalatı patlatıyor ve üretim kapasitesini dönüştürmüyorsa, sorun ertelenir. Devlet harcaması gerekir, fakat bu harcama üretken yatırım yerine rant kanallarına akıyorsa, kamusal politika iktisadî onarım değil, siyasal besleme düzeni üretir.

Türkiye’de para ve güven meselesi de Keynesçi çerçevede önemlidir. İnsanlar geleceğe güvenmediğinde parasını uzun vadeli üretken yatırıma değil, döviz, altına, gayrimenkule veya kısa vadeli fırsatlara yönlendirir. Bu davranış yalnız bireysel irrasyonelite değildir; kurumsal belirsizlik, enflasyon hafızası, hukuk güvensizliği ve para politikasına duyulan şüphenin sonucudur. Keynes’in likidite tercihi burada yerli bir yüz kazanır: İnsan, belirsizlikte nakit, döviz veya altın tutarak kendine küçük bir savunma mevzisi kurar. Bu yüzden para politikası yalnız faiz kararı değildir; toplumun geleceğe duyduğu güvenin yönetimidir. Merkez bankası metni

ne kadar teknik yazılırsa yazılsın, halkın gözünde soru basittir: Param yarın eriyecek mi? Bu soruya inandırıcı cevap veremeyen ekonomi yönetimi, yalnız fiyat istikrarını değil, toplumsal güveni de kaybeder.

Heterobilim Okulu açısından Keynesçi ve Post-Keynesçi iktisadın değeri, iktisadi belirsizlik, güven, talep, para ve sınıf gerçeğine geri çağırmasındadır. Fakat bu gelenek de yalnız teknik politika reçetesine indirgenmemelidir. Mesele sadece “kamu harcaması artırılsın” ya da “faiz düşsün, talep canlansın” değildir. Hangi kamu harcaması, kimin için, hangi üretim kapasitesini artırarak, hangi toplumsal dayanıklılığı kurarak, hangi çocukların hayatını güçlendirerek yapılacaktır? Hangi talep, hangi sektörü beslemekte, hangi ithalat bağımlılığını büyütmekte, hangi doğa tahribatını hızlandırmakta, hangi emek biçimini güvencesizleştirmektedir? Heterobilim Okulu burada Keynesçi damara ahlâkî ve ontolojik bir denetim ekler. Talep kutsal değildir; üretim de kutsal değildir. Sonuç kutsaldır: Hayat güçleniyor mu, haysiyet artıyor mu, cem dayanıklı hâle geliyor mu?

Keynesçi ve Post-Keynesçi iktisat, kapitalizmin kendi kendini iyileştiren bir denge makinesi olmadığını gösterdiği için heterodoks iktisadın ana damarlarından biridir. Piyasa bazen korkar, donar, bekler, panikler, borçla şişer, güvenle yükselir, söylentiyle çöker. Devlet kenarda durduğunda tarafsız olmaz; çoğu zaman çöküşe izin vermiş olur. Fakat devletin müdahalesi de kendi başına erdem değildir; kamu aklı, liyakat, denetim, üretkenlik, adalet ve haysiyetle bağlanmadığında müdahale yeni bir rant rejimi doğurabilir. Filozof Kirpi: “Talep insanın nefesiye, para güvenin diliyse, devlet de o nefesi ranta değil haysiyete çevirmekle sınanır.”

6. SCHUMPETERCİ VE EVRİMCİ İKTİSAT: YENİLİK, YIKIM VE KURUMSAL DEĞİŞİM

Schumpeterci ve Evrimci İktisat, ekonomiyi durağan dengeye doğru yürüten uslu bir makine olarak değil, yeniliklerle sarsılan, eski yapıları

yıkan, yeni kurumlar doğuran, teknolojik dalgalarla biçim değiştiren canlı ve çatışmalı bir süreç olarak düşünür. Ana akım iktisadın en sevdiği manzaralardan biri dengedir: arz ve talep buluşur, fiyat oluşur, kaynaklar dağılır, sistem kendine uygun bir istikrar noktasına yerleşir. Joseph A. Schumpeter bu sakin tabloya dinamit koyar. Kapitalizmin özü denge değil, dengesizliktir; tekrar değil, yeniliktir; uyum değil, sarsıntıdır. Kapitalist ekonomi, mevcut düzeni koruyarak değil, onu içeriden parçalayarak ilerler. Yeni ürünler, yeni üretim yöntemleri, yeni pazarlar, yeni hammadde kaynakları ve yeni örgütlenme biçimleri eski firmaları, eski meslekleri, eski alışkanlıkları, eski şehirleri ve eski sınıf dengelerini sarsar. Schumpeter'in ünlü "yaratıcı yıkım" kavramı tam da bu tarihsel hareketi anlatır: Kapitalizm, yaratırken yıkar, yıkarken yeniden kurar, kurarken yeni eşitsizlikler ve yeni iktidar biçimleri üretir.

Schumpeter için kapitalist gelişmenin merkezinde girişimci vardır. Fakat bu girişimci, ders kitaplarında dolaşan basit kâr arayıcısı değildir; yenilik yapan, mevcut rutinleri bozan, kaynakları yeni bileşimlerde bir araya getiren, ekonominin alışılmış akışını kesintiye uğratan figürdür. Girişimci, yalnız dükkân açan kişi değildir; üretim tarzını, örgütlenme biçimini, teknolojiyi, pazarı ve tüketim kalıplarını değiştiren aktördür. Burada kâr, sıradan rekabetin sonucu olmaktan çok, yeniliğin geçici ödülüdür. Yeni bir ürün, yeni bir teknoloji veya yeni bir yöntem ortaya çıktığında, girişimci bir süre olağanüstü kâr elde edebilir; fakat zamanla taklitçiler gelir, rekabet artar, yenilik yayılır ve kâr aşınır. Kapitalizm böyle dalgalar hâlinde hareket eder. Yenilik, bir süre üstünlük sağlar, sonra sıradanlaşır, sonra yeni bir yenilik eski düzeni tekrar bozar. Ekonomi burada mekanik saat değil, kabuk değiştiren bir organizma gibidir.

Schumpeter'in yaklaşımı, kapitalizmi yalnız sömürü ve kriz üzerinden değil, yenilik ve dönüşüm üzerinden de anlamaya çalışır. Bu, Marxçı iktisatla hem akraba hem gerilimli bir ilişkidir. Marx, kapitalizmin üretici güçleri sürekli devrimcileştirdiğini, eski toplumsal ilişkileri parçaladığını zaten güçlü biçimde görmüştü. Schumpeter ise bu devrimci dinamizmi

kapitalizmin ayırt edici enerjisi olarak öne çıkarır. Fakat burada kritik soru şudur: Yaratıcı yıkım kimin için yaratıcı, kimin için yıkıcıdır? Yeni teknoloji sermaye sahibine kâr, tüketiciye kolaylık, devlete vergi, mühendise prestij getirebilir; fakat işçiye işsizlik, küçük üreticiye tasfiye, şehre mekânsal baskı, doğaya yeni tahribat, topluma yeni bağımlılık biçimleri de getirebilir. Schumpeter'in kavramı güçlüdür, fakat Heterobilim Okulu açısından çıplak bırakıldığında eksiktir. Çünkü yıkımın yaratıcı olup olmadığı, yıkılanların kim olduğuna bakmadan anlaşılabilir.

Evrimci iktisat, Schumpeter'in bu dinamik bakışını daha kurumsal, teknolojik ve süreçsel bir zemine taşır. Richard Nelson ve Sidney Winter, firmaları tam bilgiyle optimal karar alan rasyonel makineler olarak değil, rutinlerle çalışan, deneyerek öğrenen, çevreye uyum sağlayan, zaman içinde seçilime uğrayan örgütler olarak düşünür. Onların yaklaşımında firmalar, biyolojik organizmalara benzer biçimde farklı rutinlere, yeteneklere ve öğrenme kapasitelerine sahiptir. Piyasa ise yalnız denge kuran bir mekanizma değil, bazı rutinleri ödüllendiren, bazılarını tasfiye eden, bazılarını dönüştüren bir seçim ortamıdır. Bu bakış, ana akımın tek tip firma varsayımını bozar. Gerçek firmalar aynı değildir; kimi öğrenir, kimi taklit eder, kimi hantallaşır, kimi yenilik yapar, kimi devlete yaslanır, kimi finansal oyunlarla üretim zayıflığını gizler. Ekonomi, bu çeşitlilik ve seçim içinde evrilir.

Giovanni Dosi, teknolojik paradigmlar ve teknolojik yörüngeler kavramlarıyla evrimci iktisada güçlü bir katkı yaptı. Teknoloji, tek tek icatların toplamı değildir; belirli problem çözme biçimleri, mühendislik alışkanlıkları, bilgi ağları, araştırma kurumları, üretim standartları ve yatırım yönelimleri içinde gelişir. Bir teknolojik paradigma kurulduğunda, firmalar ve devletler belirli bir yörünge üzerinde ilerlemeye başlar. Bu yörünge hem imkân açar hem sınır çizer. Örneğin fosil yakıt merkezli sanayi paradigması, bir dönem üretkenlik ve büyüme sağladı; fakat iklim krizi, enerji bağımlılığı ve ekolojik yıkım gibi sonuçlar doğurdu. Dijital paradigma veri, hız, otomasyon ve ağ etkileriyle yeni imkânlar açtı; fakat gözetim kapitalizmi,

dikkat sömürsü, platform tekelleri ve algoritmik eşitsizlik gibi yeni sorunlar yarattı. Teknoloji hiçbir zaman yalnız teknik değildir; daima kurum, güç ve değer taşır.

Christopher Freeman ve Carlota Perez, teknolojik devrimler ve uzun dalgalar üzerinden kapitalist gelişmenin dönemsel yapısını anlamaya çalıştılar. Buhar gücü, demiryolları, elektrik, otomobil, petrol, bilgi ve iletişim teknolojileri gibi büyük teknolojik dalgalar, yalnız üretim araçlarını değiştirmez; finansal sistemleri, şehirleri, çalışma biçimlerini, eğitim ihtiyaçlarını, devlet politikalarını ve toplumsal hayalleri de dönüştürür. Carlota Perez'in yaklaşımında her teknolojik devrim önce finansal coşkuyla, spekülasyonla ve balonlarla yayılır; sonra kriz gelir, ardından teknoloji daha geniş toplumsal ve kurumsal yapılara yerleşirse üretken bir döneme geçilebilir. Bu fikir bugün yapay zekâ, biyoteknoloji, yeşil enerji, çip endüstrisi ve dijital platformlar çağında çok günceldir. Her yeni teknoloji etrafında önce büyük bir vaat pazarı kurulur. Herkes geleceği satar, bazıları hisse senedi satar, bazıları umut satar, bazıları da eski mesleklerin tabutunu cilalı katalogla sunar.

Evrimci iktisat, öğrenmeyi kalkınmanın merkezine koyduğu için özellikle önemlidir. Bir ülke yalnız sermaye biriktirerek kalkınmaz; öğrenme kapasitesi geliştirerek, teknolojik yetenek inşa ederek, kurumlarını yenileyerek, firmalarını derinleştirerek ve bilgi ağlarını güçlendirerek kalkınır. Sanayi politikası bu yüzden yalnız teşvik dağıtımını değildir; öğrenme mimarisi kurma işidir. Hangi sektörlerde derinleşilecek, hangi teknolojiler içselleştirilecek, hangi üniversite-sanayi ilişkileri kurulacak, hangi mühendislik kapasitesi artırılabilecek, hangi patent ve tasarım rejimi geliştirilecek, hangi firmalar performans ölçütleriyle desteklenecek? Evrimci iktisat bu soruları sorar. Çünkü teknoloji ithal etmekle teknolojik toplum olunmaz. Makine satın almak başka, makinenin mantığını öğrenmek başka; yazılım kullanmak başka, yazılım ekosistemi kurmak başka; fabrika açmak başka, üretim kültürü inşa etmek başkadır. Kalkınma,

taklitten öğrenmeye, öğrenmeden yeniliğe, yenilikten kurumsal derinliğe geçebildiğinde sahici olur.

Bu yaklaşımın Türkiye açısından önemi açıktır. Türkiye uzun süre teknoloji kullanan, montaj yapan, ithal ara mala bağımlı üretim yapan, dönem dönem sanayi atılımı gösteren fakat yüksek katma değerli ve derin teknolojik ekosistem kurmakta zorlanan bir yarı-çevre ekonomisi olarak salındı. Otomotiv, beyaz eşya, tekstil, savunma sanayii, makine ve dijital alanlarda önemli kabiliyetler oluştu; fakat bunların kalıcı teknolojik egemenliğe dönüşmesi için eğitim, hukuk, sermaye piyasası, araştırma kurumları, üniversite niteliği, liyakat, uzun vadeli sanayi politikası ve kurumsal öngörülebirlilik gerekir. Schumpeterci anlamda yenilik, yalnız birkaç parlak girişimcinin hikâyesi değildir; toplumsal ve kurumsal bir ekosistem meselesidir. Ülkede gençler iyi eğitim alamıyorsa, üniversite hakikat yerine unvan dağıtıyor, finans kısa vadeli kazanç peşindeyse, hukuk güven vermiyorsa, kamu kaynakları üretken öğrenme yerine siyasal sadakate akıyorsa, yenilikçilik nutku powerpoint çiçeği gibi açar, fakat kök salamaz.

Evrimci iktisadın güçlü tarafı, kurumlar ile teknoloji arasındaki karşılıklı ilişkiyi görmesidir. Teknoloji kurumları değiştirir, kurumlar da teknolojinin yönünü belirler. Aynı teknoloji farklı ülkelerde farklı sonuçlar doğurabilir; çünkü hukuk, eğitim, işgücü niteliği, toplumsal güven, devlet kapasitesi, finans sistemi ve kültürel alışkanlıklar farklıdır. Yapay zekâ bir ülkede üretkenliği artıran, kamusal hizmetleri iyileştiren, sağlık ve eğitimde erişimi güçlendiren bir araç olabilir; başka bir ülkede gözetimi artıran, emeği güvencesizleştiren, liyakatsizliği otomasyon makyajıyla örten bir tahakküm aracına dönüşebilir. Teknoloji saf değildir. Kimin elinde, hangi kurum içinde, hangi amaçla, hangi denetimle kullanıldığı belirleyicidir. Heterobilim Okulu'nun sonuç etiği tam burada devreye girer: Teknolojinin niyetine değil, ürettiği hayata bakılır.

Joseph A. Schumpeterci yaklaşımın eleştirilmesi gereken tarafı, yaratıcı yıkımın büyüleyici diline kapılıp yıkımın bedelini yeterince sormamasıdır.

Kapitalizm bir sektörü yıkar, başka bir sektör kurar; fakat yıkılan sektörün işçileri, şehirleri, aileleri, becerileri ve hafızası ne olur? Bir maden kapanınca sadece üretim hattı mı kapanır, yoksa bir kasabanın anlam dünyası da mı çöker? Bir dijital platform küçük esnafı tasfiye ettiğinde, tüketici ucuzluk kazanırken şehir hangi ilişki biçimini kaybeder? Yapay zekâ bazı meslekleri dönüştürdüğünde, yalnız verimlilik mi artar, yoksa insanın kendi emeğiyle kurduğu haysiyet bağı mı zedelenir? Schumpeterci coşku, bu soruları sormazsa yeniliğin sarhoşluğuna düşer. Heterobilim Okulu burada ayık durur: Her yıkım yaratıcı değildir; bazı yıkımlar yalnız güçlülerin yeni oyun alanı açmasıdır.

Evrimci iktisat, ana akım iktisadın statik verimlilik anlayışına karşı dinamik verimliliği öne çıkarır. Statik verimlilik mevcut kaynakların en iyi dağıtımını arar; dinamik verimlilik ise gelecekte öğrenme, yenilik, kapasite ve teknolojik sıçrama üretme gücünü önemser. Bu ayrım kalkınma için hayâtîdir. Bir ülke bugün ucuz olduğu için her şeyi ithal edebilir; bu statik olarak verimli görünebilir. Fakat bu tercih uzun vadede yerli üretim kapasitesini, teknolojik öğrenmeyi ve stratejik bağımsızlığı yok ediyorsa, dinamik olarak yıkıcıdır. Ana akımın ucuzluk hesabı, bazen geleceğin pahalı bağımlılığına dönüşür. Yarın kritik teknolojiyi üretemeyen, tarımını koruyamayan, enerjisini çeşitlendiremeyen, ilacını geliştiremeyen, savunma sistemini kuramayan ülke, bugün yaptığı "verimli" tercihlerin faturasını egemenlik kaybıyla öder. Ucuz mal bazen pahalı katedir.

Türkiye'de kalkınma tartışmasının en büyük açmazlarından biri de budur. Kısa vadeli büyüme, kredi genişlemesi, inşaat yatırımı, tüketim artışı ve ithalata dayalı üretim kolay görünür; fakat uzun vadeli teknolojik öğrenme, eğitim reformu, kurumsal kalite, sanayi derinliği ve bilimsel üretim sabır ister. Schumpeterci ve evrimci iktisat, bize kalkınmanın sabırsız iktidarların seçim takvimine sığmayacağını hatırlatır. Yenilik ekosistemi, kararnameyle kurulmaz; uzun süreli güven, nitelikli insan, özgür düşünce, hata yapma imkânı, eleştiri kültürü, disiplinlerarası araştırma, üretken sermaye ve ahlâklı kamu yönetimi ister. Üniversiteyi susturan, eleştiriye cezalandıran,

liyakati zedeleyen, gençleri umutsuz bırakan bir ülke yenilikçi ekonomi kuramaz. Çünkü yenilik, korkak zihinlerden değil, özgür ve disiplinli akıllardan doğar.

Heterobilim Okulu açısından Schumpeterci ve Evrimci İktisat, Praksiyom öğretisiyle güçlü biçimde konuşur. Praksiyom, yapıdan çok süreci, koddan çok geri bildirim, niyetten çok sonucu, durağan kuraldan çok yaşayan ilişkiyi önemser. Evrimci iktisat da ekonomiyi süreç, öğrenme, adaptasyon, çeşitlilik ve seçim olarak görür. Fakat Heterobilim Okulu bu sürece ahlâkî bir denetim ekler. Öğrenme ne için, yenilik kimin için, adaptasyon hangi bedelle, seçim kimi dışarıda bırakarak? Doğada seçim kör olabilir; toplumda kör seçilime ahlâk denemez. Ekonomi, güçlü olanın hayatta kaldığı vahşi bir biyolojik mecaza indirgenemez. Cem hayatı, kırılğan olanı da korumak, geride kalanı da dönüştürmek, yıkılanın hafızasını da taşımak zorundadır. Heterobilim Okulu burada evrimci iktisadı insana geri bağlar: Süreç evet, fakat vicdansız süreç değil; yenilik evet, fakat haysiyeti öğüten yenilik değil.

36

Schumpeterci ve evrimci gelenek, heterodoks iktisada önemli bir genişlik kazandırır. Marxçı gelenek sermayenin sömürü ve kriz mantığını, kurumsal iktisat piyasanın tarihsel inşasını, Keynesçi damar belirsizlik ve talep sorununu, bağımlılık okulu dünya sistemindeki eşitsizliği gösterirken, Schumpeterci ve evrimci iktisat değişim, yenilik, öğrenme ve teknolojik dönüşüm meselesini merkeze alır. Bu damar olmadan heterodoks iktisat eksik kalır; çünkü kapitalizm yalnız sömüren değil, sürekli dönüştüren bir sistemdir. Fakat dönüşümün büyüüne kapılmadan, onun bedelini sormak gerekir.

Filozof Kirpi: “Yenilik insanı büyütüyorsa, eski tahakkümün yeni ambalajıdır; yaratıcı yıkım dedikleri şey bazen yalnız vicdanın enkazına dikilmiş parlak bir tabeladır.”

7. AVUSTURYA OKULU: BİLGİ, GİRİŞİMCİLİK VE KENDİLİĞİNDEN DÜZEN

Avusturya Okulu, heterodoks iktisat içinde tuhaf ama vazgeçilmez bir yerde durur; çünkü ana akım denge iktisadına da, merkezî planlamaya da, devletçi mühendislik aklına da itiraz eder. Bu okulun temel hassasiyeti şudur: Ekonomi, dışarıdan bakan bir aklın bütün bilgiyi toplayıp kusursuzca yöneteceği mekanik bir düzen değildir. İnsanlar dağınık bilgiyle, yerel tecrübeyle, eksik sezgilerle, fiyat sinyalleriyle, girişimci keşiflerle ve sürekli değişen şartlarla hareket eder. Carl Menger, Eugen von Böhm-Bawerk, Ludwig von Mises, Friedrich August von Hayek, Israel Kirzner ve Murray Rothbard hattında gelişen bu düşünce, değeri öznel tercih, zamanı sermaye yapısı, piyasayı keşif süreci, fiyatı bilgi taşıyıcısı, girişimciyi belirsizlik içinde fırsat gören aktör olarak düşünür. Avusturya Okulu'nun gücü, ekonomiyi statik denge tablosu olmaktan çıkarıp dağınık bilgi, süreç, zaman ve keşif alanı olarak görmesindedir. Zayıflığı ise, piyasa düzeninin ürettiği eşitsizlik, sömürü, tarihsel güç farkı ve ahlâkî sonuçlar karşısında çoğu zaman fazla iyimser, hatta bazen kör kalmasıdır.

Carl Menger, Avusturya Okulu'nun kurucu figürlerinden biridir ve onun en önemli katkısı öznel değer teorisidir. Menger'e göre değer, nesnenin içinde duran maddî bir özellik değildir; insan ihtiyaçları, kıtlık ve öznel değerlendirme içinde oluşur. Bir mal, insanın ihtiyacını karşıladığı ve bu ihtiyaç bağlamında anlam kazandığı ölçüde değer taşır. Bu yaklaşım, klasik politik iktisadın emek-değer çizgisinden koparak marjinalist devrimin kapısını açar. Değer artık üretim sürecinde harcanan emekten çok, bireyin son birime atfettiği fayda üzerinden düşünülür. Bu hamle iktisat tarihinde büyük bir kırılmadır. Fakat burada dikkatli olmak gerekir: Öznel değer teorisi, insan tercihlerinin önemini gösterir ama değer toplumsal, tarihsel ve sınıfsal üretimini geri plana itme riski taşır. İnsan bir mala değer atfeder, doğru; fakat insanın neye değer atfedeceği de reklama, sınıfla, kültürle, yoksullukla, korkuyla, prestijle ve kurumsal düzenle şekillenir. Tercih gökten inmez; toplumun çamurunda mayalanır.

Ludwig von Mises, Avusturya Okulu'nun planlama eleştirisini en keskin biçimde kuran isimlerden biridir. Onun sosyalist hesaplama problemi olarak bilinen eleştirisi, üretim araçlarının özel mülkiyeti ve piyasa fiyatları olmadan karmaşık bir ekonomide rasyonel kaynak tahsisinin yapılamayacağını savunur. Mises'e göre fiyatlar, yalnız değişim oranları değildir; kıtlık, tercih, maliyet ve alternatif kullanım bilgilerini taşıyan sinyallerdir. Eğer üretim araçları piyasada alınıp satılmıyor ve fiyatlanmıyorsa, planlayıcı hangi kaynağın nerede, ne ölçüde, hangi maliyetle kullanılacağını bilemez. Bu eleştiri, merkezî planlama tartışmalarında ciddi bir teorik ağırlık taşır. Çünkü karmaşık toplumlarda bilgi tek merkezde toplanamaz. Fakat Mises'in eleştirisi ne kadar güçlü olursa olsun, buradan piyasanın her alanda ahlâkî ve toplumsal olarak üstün olduğu sonucuna atlamak fazla acelecidir. Fiyatlar bilgi taşır, evet; ama her bilgi fiyatla taşınmaz. Bir ormanın gölgesi, bir çocuğun güvenliği, bir mahallenin hafızası, bir nehrin canı, bir işçinin haysiyeti fiyat sinyaline bırakıldığında eksilir.

38

Friedrich August von Hayek, Avusturya Okulu'nun en sofistike ve etkili düşünürlerinden biridir. Hayek'in "bilgi problemi" modern iktisat ve siyaset teorisi için büyük önem taşır. Ona göre toplumdaki bilgi dağınıktır, yereldir, zamana ve bağlama bağlıdır. Hiçbir merkezî akıl, bütün bireylerin sahip olduğu yerel bilgiyi toplayıp işleyemez. Fiyat sistemi, bu dağınık bilgiyi yoğunlaştırarak insanlara sinyal gönderir. Bir malın fiyatı yükseldiğinde, insanlar o malın kıtlaştığını, talebin arttığını veya üretim koşullarının değiştiğini ayrıntıları bilmeden anlayabilir. Fiyat, dağınık bilgiyi sıkıştırılmış bir işaret hâline getirir. Hayek'in büyüklüğü burada ortaya çıkar: Ekonomiyi yalnız hesap problemi değil, bilgi koordinasyonu problemi olarak görür. Bu, Heterobilim Okulu'nun süreçsel ve geri bildirimli düşünme biçimiyle de kısmen konuşur. Çünkü hayat, tek merkezden yönetilemeyecek kadar karmaşıktır; cem hayatı, yerel bilgi ve pratik akıl olmadan körleşir.

Hayek'in "kendiliğinden düzen" kavramı da bu çizginin temel taşlarından biridir. Dil, hukuk, piyasa ve gelenek gibi bazı toplumsal düzenler, tek bir

aklin tasarımıyla değil, uzun tarihsel süreçlerde, çok sayıda insanın etkileşimiyle oluşur. Bu düzenler tasarlanmış olmaktan çok evrilmiş yapılardır. Hayek burada insan aklının sınırlarını hatırlatır ve toplumsal mühendislik hevesine karşı temkinli davranır. Bu uyarı değerlidir. Çünkü devlet akli, bürokrasi veya ideolojik planlama, toplumu cetvelle hizalamaya kalktığında hayatın yerel bilgisini ezer. Fakat kendiliğinden düzen fikrinin tehlikesi de vardır: Tarihsel olarak oluşmuş her düzen adil değildir. Gelenek de zulüm taşıyabilir, piyasa da eşitsizlik üretebilir, hukuk da güçlülerin diliyle şekillenebilir. Kendiliğinden oluşmuş olmak, bir düzeni ahlâken meşru kılmaz. Batakılık da kendiliğinden oluşur; kimse oraya medeniyet diye secde etmez.

Israel Kirzner, girişimciyi piyasa sürecinin merkezine yerleştirerek Avusturya Okulu'nu keşif teorisiyle güçlendirir. Kirzner'e göre girişimci, piyasadaki fark edilmemiş fırsatları, fiyat uyumsuzluklarını, karşılanmamış ihtiyaçları ve kâr imkânlarını keşfeden aktördür. Piyasa, bu anlamda durağan bir denge hâli değil, sürekli keşif sürecidir. Girişimci, bilginin eksik olduğu yerde uyanıklık gösterir, kaynakları yeni biçimde birleştirir, hataları görür, fırsatları değerlendirir. Bu bakış, ekonomiyi canlı kılar. Fakat burada da Heterobilim Okulu açısından sorulması gereken soru açıktır: Girişimci neyi keşfediyor? İnsanî ihtiyacı mı, toplumsal faydayı mı, yoksa başkalarının zayıflığını sömürmenin daha kârlı yolunu mu? Dijital platformlar insan dikkatini avlamayı, bankalar borçlunun kaygısını fiyatlamayı, reklamcılar eksiklik duygusunu büyütmeyi, şirketler veriyi metalaştırmayı keşfettiğinde buna yalnız girişimcilik demek yetmez. Keşif, ahlâktan azade değildir.

Avusturya Okulu'nun sermaye ve zaman teorisi de önemlidir. Böhm-Bawerk'ten Hayek'e uzanan çizgide sermaye, homojen bir kütle değil, zaman içinde yapılaşmış üretim süreçleri olarak düşünülür. Üretim zaman alır, dolaylı üretim süreçleri sermaye yapısını karmaşıktırır, faiz zaman tercihi ve sermaye koordinasyonu ile ilişkilidir. Avusturyacı konjonktür teorisine göre, kredi genişlemesi ve yapay biçimde düşük faiz oranları,

yatırımcıları yanlış yönlendirebilir, üretim yapısında sürdürülemez genişlemeler yaratabilir ve sonunda kriz doğurabilir. Bu düşünce, finansal balonlar ve yanlış yatırım dalgaları açısından önemlidir. Fakat Avusturya Okulu'nun krizleri çoğu zaman devlet müdahalesi, merkez bankası politikası ve kredi bozulması üzerinden açıklaması, kapitalizmin içsel eşitsizlik, kâr baskısı, ücret daralması ve finansal spekülasyon gibi yapısal sorunlarını yeterince görmeyebilir. Her krizi devlete yıkmak kolaydır; kapitalizmin kendi aynasına bakmak daha zahmetlidir.

Avusturya Okulu'nun özgürlük vurgusu da çift yönlü değerlendirilmelidir. Bir yandan bireysel özgürlük, mülkiyet hakkı, girişim serbestisi, devlet müdahalesine şüphe ve bürokratik tahakküme karşı uyarılar önemlidir. Devletin toplumu tepeden düzenleme arzusu, çoğu zaman özgürlüğü, yerel bilgiyi, küçük üreticiyi ve bireysel yaratıcılığı boğabilir. Türkiye gibi bürokrasinin, siyasî sadakatin, keyfî düzenlemelerin ve kamu gücünün piyasa ilişkilerine doğrudan girdiği ülkelerde bu uyarı yabana atılamaz. Fakat özgürlük yalnız devletin geri çekilmesiyle kurulmaz. Eğer piyasa güçleri tekelleşmişse, emek örgütsüzse, eğitim eşitsizse, mülkiyet tarihsel olarak adaletsiz dağılmışsa, hukuk zayıfsa, yoksulun pazarlık gücü yoksa, devletin çekildiği yerde özgürlük değil, güçlülerin serbestliği doğar. Tilkinin özgürlüğü ile tavuğun özgürlüğü aynı kümeste eşit sonuç üretmez.

Bu okulun en ciddi kör noktalarından biri tarihsel güç ilişkilerini yeterince hesaba katmamasıdır. Piyasa süreci, sanki taraflar benzer koşullarda, benzer bilgiye, benzer pazarlık gücüne ve benzer başlangıç imkânlarına sahipmiş gibi anlatılabilir. Oysa gerçek dünyada insanlar piyasaya eşit doğmaz. Kimisi mirasla, eğitimle, sermayeyle, ağlarla ve güvenli bir aile zeminiyle başlar; kimisi borçla, yoksullukla, kötü okulla, kırılğan sağlıkla ve korkuyla başlar. Fiyat sinyali herkese aynı sesi çıkarabilir, fakat herkesin o sese cevap verme kapasitesi aynı değildir. Piyasa dağınık bilgiyi işler, doğru; fakat dağınık gücü adalete çevirmek gibi bir otomatik mekanizmaya sahip değildir. Heterobilim Okulu burada Avusturya Okulu'na şu soruyu sorar:

Bilginin dağınıklığını gördün, peki gücün yoğunlaşmasını niçin yeterince görmedin?

Türkiye bağlamında Avusturya Okulu iki yönden işe yarar. Birincisi, merkezî bürokratik aklın ve keyfî devlet müdahalesinin ekonomiyi nasıl bozabileceğini anlamaya yardım eder. Fiyatların siyasî talimatla bastırılması, faiz kararlarının kurumsal güveni zedelemesi, piyasa sinyallerinin ideolojik gerekçelerle yok sayılması, imar ve kredi düzeninin siyasî yakınlıkla çalışması, girişimciliğin bürokratik labirentte yorulması, Hayekçi bilgi problemi açısından okunabilir. Devlet, fiyatları ve piyasayı istediği gibi konuşturabileceğini sandığında, çoğu zaman toplumun gerçek bilgisini bastırır. Fakat ikinci yön daha kritiktir: Türkiye’de piyasa da masum değildir. Piyasa, çoğu zaman devletle iç içe geçmiş imtiyaz ağları, kamu ihaleleri, rant düzeni, kartelleşme, kayıt dışılık, güvencesiz emek ve tüketim manipülasyonlarıyla çalışır. Bu yüzden Türkiye’de “devlet çekilsin, piyasa düzeltsin” cümlesi fazla çocuksu kalır. Bizde bazen devlet çekilmez, sadece perde arkasına geçer; piyasa da özgürleşmez, imtiyazlıların oyun alanına döner.

Heterobilim Okulu açısından Avusturya Okulu’ndan alınacak en güçlü ders, bilginin dağınıklığı ve merkezî aklın sınırlılığıdır. Hiçbir devlet, hiçbir bürokrasi, hiçbir uzman heyeti, toplumun bütün yerel bilgisini, gündelik tecrübesini, ihtiyaç çeşitliliğini ve yaratıcı cevabını tek elde toplayamaz. Bu, Praksiyom düşüncesiyle de uyumludur: Hayat ağsaldır, süreçseldir, geri bildirimlidir. Fakat Heterobilim Okulu burada Avusturya Okulu’ndan ayrılır. Dağınık bilgiye saygı, piyasa putçuluğuna dönüşmemelidir. Fiyat sinyali değerlidir ama vicdan sinyali de vardır. Girişimci keşif değerlidir ama toplumsal bedel hesabı da gerekir. Kendiliğinden düzen değerlidir ama kendiliğinden adalet üretmez. Mülkiyet hakkı önemlidir ama kamu hakkı, doğa hakkı, emek hakkı ve gelecek kuşakların hakkı olmadan mülkiyet kolayca cilalı yağmaya dönüşebilir.

Avusturya Okulu, heterodoks iktisat içinde paradoksal bir yere sahiptir. Sol heterodoks geleneklerin çoğuyla gerilimlidir; fakat ana akımın statik denge,

tam bilgi ve mekanik model takıntısını kırdığı için teorik olarak ciddiye alınmalıdır. Bize şunu hatırlatır: Bilgi merkezî değildir, ekonomi süreçtir, girişimcilik keşiftir, fiyatlar bilgi taşır, devlet akli sınırlıdır, planlama kibri tehlikelidir. Fakat Heterobilim Okulu bu derslerin üstüne kendi neşterini koyar: Bilgi dağınıksa sorumluluk da dağıtılmalı, piyasa süreçse sonuçları da denetlenmeli, girişimcilik keşifse keşfin bedeli de sorulmalı, özgürlük savunulacaksa güç eşitsizliği de hesaba katılmalıdır.

Filozof Kirpi: "Fiyat bilgiyi fısıldar, ama vicdan susarsa piyasa yalnız güçlülerin lehçesiyle konuşur."

8. FEMİNİST İKTİSAT: BAKIM, YENİDEN ÜRETİM VE GÖRÜNMEYEN EMEK

Feminist iktisat, iktisadın en derin körlüklerinden birini açığa çıkarır: Ekonomi denen şey, uzun süre erkek emeğinin, ücretli çalışmanın, fabrika disiplininin, piyasa değişiminin, resmî istihdamın ve parasal değer etrafında kurulmuş; fakat hayatı her gün yeniden mümkün kılan bakım emeğini, ev içi emeği, duygusal emeği, çocuk büyütmeyi, yaşlı ve hasta bakımını, gündelik onarım işlerini, görünmeyen örgütlenme becerilerini ve toplumsal yeniden üretimi ya ikincil saymış ya da bütünüyle iktisadın dışına atmıştır. Ana akım iktisat, piyasada fiyatı olan şeyi görür; evde kaynayan çorbanın, sabaha karşı ateşi çıkan çocuğun başında bekleyen annenin, yaşlı babaya ilaç veren kız evladın, hastanın çarşafını değiştiren kadının, aile içi duygusal yıkımları sessizce toparlayan emeğin değerini çoğu zaman saymaz. Oysa toplumun ertesi gün yeniden işe, okula, pazara, fabrikaya, ofise ve kamusal hayata çıkabilmesi, bu görünmeyen emeğin sırtında mümkündür. Feminist iktisat bu yüzden yalnız kadın meselesi değildir; iktisadın değer, emek, üretim, refah ve adalet kavramlarını baştan sorgulayan büyük bir teorik neşterdir.

Marilyn Waring, feminist iktisadın en çarpıcı eleştirilerinden birini ulusal gelir muhasebesi üzerinden yapar. Gayri safi yurt içi hasıla, piyasa

işlemlerini sayar; fakat ev içi ücretsiz emeği, bakım emeğini, toplumsal dayanışmayı ve doğanın kendini yenileme süreçlerini çoğu zaman dışarıda bırakır. Bir kadın kendi çocuğuna evde bakarsa bu ulusal gelirden görünmez; aynı bakım piyasadan satın alınırsa ekonomik faaliyet sayılır. Bir aile yaşlısına evde bakarsa görünmez; bakım hizmeti şirketleşirse görünür olur. Bu tuhaflık, iktisadın neyi değer saydığını gösteren çıplak bir skandaldır. Piyasa fiyatı yoksa değer yok mu? Para el değiştirmiyorsa emek yok mu? Bir toplum, en hayati işleri görünmez kılıp en lüzumsuz tüketimleri ekonomik başarı diye parlatıyorsa, orada yalnız ölçüm hatası değil, ahlâkî algı bozukluğu vardır. Marilyn Waring'in katkısı, iktisadın muhasebe defterine saklanmış cinsiyetçi aklı ifşa etmesidir.

Nancy Folbre, bakım emeğini iktisadın merkezine taşıyan en önemli isimlerden biridir. Bakım emeği, yalnız teknik bir hizmet değildir; sevgi, dikkat, sabır, sorumluluk, zaman, beden ve duygusal yoğunluk ister. Çocuk bakımı, yaşlı bakımı, hasta bakımı, engelli bireylerin desteklenmesi, eğitim süreçlerinin ev içindeki görünmeyen hazırlığı, aile ilişkilerinin onarımı, toplumsal hayatın sessiz devamlılığı bu emeğin içinde yer alır. Folbre'nin temel uyarısı şudur: Bakım emeği toplum için vazgeçilmezdir, fakat piyasada düşük ücretli, güvencesiz ve değersiz görülen alanlara sıkıştırılır; ev içinde ise çoğu zaman ücretsiz biçimde kadınların omzuna yüklenir. Bu, yalnız kadınlara yapılan haksızlık değildir; toplumun kendi geleceğini değersizleştirmesidir. Çünkü çocuk bakımını değersiz sayan toplum, kendi gelecek insanını değersiz sayar. Yaşlı bakımını görünmez kılan toplum, hafızasını ucuzlatır. Hasta bakımını yalnız aile içi fedakârlığa bırakan toplum, rahmeti özelleştirir.

Diane Elson, makroekonomi politikalarının cinsiyet körlüğünü açığa çıkarır. Bütçe kısıntıları, kemer sıkma politikaları, sosyal hizmetlerin daraltılması, kamu bakım hizmetlerinin yetersizliği, sağlık ve eğitim harcamalarının azaltılması, yalnız teknik maliye kararları değildir; bakım yükünü kamudan haneye, haneden de çoğu zaman kadınların omzuna taşır. Devlet "tasarruf" ettiğinde, birileri o açığı kendi bedeniyle, zamanıyla ve uykusuyla kapatır.

Kreş yoksa anne çalışamaz ya da daha düşük ücretli esnek işlere razı olur. Yaşlı bakım sistemi yoksa aile içindeki kadınlar görünmeyen hemşireye dönüşür. Sağlık sistemi aksarsa hasta yakını bakım yükünü üstlenir. Sosyal devlet geri çekildiğinde piyasa değil, çoğu zaman kadın emeği devreye girer. Bu nedenle bütçe politikası cinsiyetsiz değildir. Vergi, harcama, sosyal yardım, istihdam ve bakım altyapısı kadınların hayatını doğrudan biçimlendirir. Makroekonomi dediğin şey, bazen bir kadının sabah kaçta uyandığıdır.

Silvia Federici ve toplumsal yeniden üretim tartışmaları, feminist iktisadi Marxçı gelenekle sert biçimde konuşturur. Kapitalizm yalnız fabrikada ücretli emeği sömürmez; evde, bedende, doğurganlıkta, bakımda ve gündelik hayatın yeniden kurulmasında da çalışır. İşçi ertesi gün işe gidebiliyorsa, birileri onun yemeğini yapmış, çocuklarına bakmış, hastalığını üstlenmiş, duygusal çöküşünü onarmış, evin düzenini sağlamış, hayatın kırıklarını toplamıştır. Bu emek ücretlendirilmediği için sermaye açısından bedava zemin oluşturur. Federici'nin katkısı, kapitalizmin cadı avlarından sömürgeciliğe, kadın bedeninin denetiminden ev içi emeğin görünmezleştirilmesine kadar geniş bir tahakküm tarihi içinde okunması gerektiğini göstermesidir. Kadın emeği yalnız ihmal edilmemiştir; sistematik olarak doğallaştırılmıştır. "Kadın zaten yapar" cümlesi, kapitalizmin en ucuz iş sözleşmelerinden biridir. İmza yoktur, ücret yoktur, mesai bitimi yoktur; ama düzen onun üstünde yürür.

Julie A. Nelson, iktisadın insan modelini ve bilim anlayışını eleştirerek feminist iktisadın epistemolojik boyutunu güçlendirir. Ona göre iktisat, nesnellik adına çoğu zaman bakım, duygu, ilişki, kırılabilirlik ve etik sorumluluk gibi insanî alanları dışarıda bırakmıştır. Rasyonel, bağımsız, çıkarını maksimize eden birey modeli, belirli bir erkeklik kurgusunun bilimsel maske takmış hâlidir. İnsan aslında bağımlı, ilişkisel, kırılabilir, bakım alan ve bakım veren bir varlıktır. Hiç kimse bebeklikten yaşlılığa kadar tam bağımsız değildir. Her insan hayatının bir döneminde başkasının emeğine, sevgisine, dikkatine ve bakımına muhtaçtır. Buna rağmen iktisat, bağımsız

bireyi norm kabul edip bağımlılığı istisna gibi görür. Oysa gerçek tam tersidir: Bağımlılık insan hayatının başlangıcıdır, bakım toplumsal varoluşun temelidir. Feminist iktisat bu yüzden insanı iktisada geri getirirken, onu yalnız tüketici veya işçi olarak değil, ilişkisel ve kırılabilir varlık olarak düşünür.

Bina Agarwal, feminist iktisadın mülkiyet, tarım, çevre ve kalkınma boyutunu güçlendiren önemli isimlerden biridir. Kadınların toprak mülkiyetine erişimi, kredi imkânları, kooperatifler, üretim kararlarına katılımı, yerel çevre yönetimi ve kırsal kalkınma süreçleri, ekonomik adaletin merkezindedir. Kadının mülkiyet hakkı yoksa, üretim kararlarında sesi zayıflar. Toprağa erişimi yoksa, tarımsal üretimde emeği olsa bile yetkisi sınırlı kalır. Krediyeye erişemiyorsa, girişim imkânı daralır. Yerel çevre kararlarında kadınların tecrübesi dışlanıyorsa, su, yakacak, gıda, bakım ve gündelik ekoloji bilgisi de dışlanmış olur. Agarwal'ın çalışmaları, feminist iktisadın yalnız ev içi emekle sınırlı olmadığını, mülkiyet rejimi, tarım politikası, çevre yönetimi ve kalkınma stratejisiyle de doğrudan ilişkili olduğunu gösterir. Kadını iktisadın dışına atan akıl, çoğu zaman toprağın gerçek bilgisini de dışarıda bırakır.

Feminist iktisat değer teorisini genişletir. Değer yalnız piyasada satılan mal ve hizmetlerde oluşmaz; hayatı sürdüren, insanı yeniden üreten, toplumu onaran, kırılabilir koruyan, gelecek kuşakları hazırlayan, duygusal ve bedensel devamlılığı sağlayan emek de değer üretir. Burada "üretim" kavramı genişler. Bir çocuk büyütme, yalnız aile içi özel iş değildir; gelecekteki yurttaşı, işçiyi, sanatçiyi, öğretmeni, komşuyu, insanı hazırlamaktır. Bir yaşlıya bakmak, yalnız merhamet değil, toplumsal hafızaya saygıdır. Bir hastayı iyileşme sürecinde taşımak, yalnız aile görevi değil, sağlık sisteminin görünmeyen uzantısıdır. Evde yapılan yemek, temizlik, düzen, duygusal destek, eğitim takibi, bütçe idaresi, alışveriş planlaması ve kriz yönetimi, toplumun her gün yeniden kurulmasını sağlar. Ekonomi bu emeği saymadığında, yalnız kadınları değil, kendi varoluş koşullarını da inkâr eder.

Bu yaklaşım, hane içi adalet sorununu da görünür kılar. Ana akım iktisatta hane çoğu zaman ortak çıkar birimi gibi ele alınır; sanki aile içinde kaynaklar adil dağılır, kararlar birlikte alınır, herkes aynı refahı yararlanır. Feminist iktisat bu masalı bozar. Hane içinde gelir, zaman, gıda, eğitim, sağlık, dinlenme, karar hakkı ve hareket özgürlüğü eşit dağılmayabilir. Kadın çalışsa bile ev işi yükü azalmayabilir. Erkek gelir getirdiği için karar gücünü elinde tutabilir. Kız çocuklarının eğitimi erkek çocuklara göre daha kolay gözden çıkarılabilir. Kadının kişisel zamanı aile tarafından yutulabilir. Bu yüzden yoksulluk yalnız hane geliriyle ölçülemez; hane içinde kimin neye eriştiğine, kimin ne kadar çalıştığına, kimin dinlendiğine, kimin sustuğuna, kimin karar verdiği bakmak gerekir. Aile, sevginin mekânı olabilir; fakat adalet yoksa küçük bir iktidar laboratuvarına da dönüşebilir.

Türkiye bağlamında feminist iktisat çok yakıcıdır. Kadınların işgücüne katılımı, kayıt dışı çalışma, ev içi ücretsiz emek, bakım hizmetlerinin yetersizliği, kreş eksikliği, yaşlı bakımının aileye yüklenmesi, esnek ve güvencesiz işler, tarımda ücretsiz aile işçiliği, göçmen kadın emeği, ev içi temizlik ve bakım işlerinde düşük ücret, kadınların miras ve mülkiyet sorunları, hepsi iktisadın merkezî konularıdır. Fakat Türkiye’de ekonomi çoğu zaman döviz, faiz, enflasyon, büyüme ve bütçe diliyle konuşulurken, kadınların görünmeyen emeği yine evin içine hapsedilir. Enflasyon yükseldiğinde mutfak hesabını çoğu zaman kadın yapar. Sosyal hizmet eksik olduğunda bakım yükünü kadın taşır. Erkek işsiz kaldığında ev içi duygusal krizi kadın yönetir. Çocuk okulda zorlandığında eğitim açığını kadın kapatır. Türkiye ekonomisinin görünmeyen kriz yönetim bakanlığı çoğu zaman kadınların mutfağıdır; bütçesi yoktur, mesaisi bitmez, alkışı da pek yoktur.

Feminist iktisadın en güçlü taraflarından biri, bakım ile demokrasi arasındaki bağı kurmasıdır. Bakım yalnız özel alan meselesi değildir; kamusal bir sorumluluktur. Çocuk bakımı, yaşlı bakımı, engelli bireylerin desteklenmesi, hasta bakımı, doğum sonrası destek, kreşler, güvenli kamusal ulaşım, nitelikli eğitim, sağlıklı gıda ve sosyal hizmetler,

demokratik toplumun altyapısıdır. Bakım özel alana hapsedildiğinde, eşitsizlik derinleşir. Zengin bakım hizmeti satın alır, yoksul kendi bedenini tüketir. Kadın çalışmak ister ama çocuk bakımını çözemediği için işten çekilir. Yaşlı bakımını üstlenen kişi sosyal hayattan kopar. Bakım kamusallaşmadığında, özgürlük de sınıfsal ve cinsiyetli hâle gelir. Bu yüzden feminist iktisat, sosyal devlet tartışmasını yalnız yardım değil, bakım adaleti olarak yeniden kurar. Kreş, yalnız hizmet değildir; kadının zamanı, çocuğun güvenliği, ailenin nefesi, toplumun geleceğidir.

Heterobilim Okulu açısından feminist iktisat, bilginin cinsiyet körlüğünü kıran büyük bir imkândır. Heterobilim Okulu, bilginin neye dönüştüğünü, hangi hayatı güçlendirdiğini, hangi hayatı görünmez kıldığını sorar. Feminist iktisat bu soruya sert bir cevap verir: İktisat bilgisi, kadın emeğini görünmez kıldığında eksik değil, suç ortağıdır. Değer teorisi, bakım emeğini saymadığında yoksuldur. Kalkınma teorisi, kadınların zaman yoksulluğunu görmediğinde sakattır. Bütçe politikası, bakım yükünün kime aktarıldığını sormadığında ahlâksızlaşır. Piyasa teorisi, ev içindeki ücretsiz emeği doğal kabul ettiğinde sermayenin bedava zeminini aklar. Heterobilim Okulu burada feminist iktisadı yalnız bir alt alan olarak değil, iktisadın insanîleşmesi için zorunlu bir düzeltme olarak görür. Çünkü hayatı taşıyan emeği görmeyen hiçbir teori, hayat hakkında konuşma hakkını tam olarak hak etmez.

Feminist iktisat, Heterobilim Okulu'nun çocuk merkezli ahlâk anlayışıyla da doğrudan birleşir. Çocuk, yalnız geleceğin işgücü değil, bugünün haysiyet sınavıdır. Çocuğun beslenmesi, güvenliği, eğitimi, oyunu, sağlığı ve duygusal gelişimi, bakım emeği olmadan düşünülemez. Eğer bakım emeği değersizse çocuk da dolaylı olarak değersizleştirilir. Eğer anne emeği görünmezse çocuğun büyüme zemini görünmezleşir. Eğer kreş yoksa, güvenli okul yoksa, sosyal destek yoksa, bakım yalnız ailenin omzuna bırakılıyorsa, devlet çocuk politikasını nutukta bırakmış demektir. Heterobilim Okulu için çocuk, ekonominin dipnotu değil, bütün iktisadî düzenin ahlâkî ölçüsüdür. Bir ekonomi çocuğun kahvaltısını, annenin

uykusunu, yaşlının bakımını, hastanın onarımını ve kadının zamanını hesaba katmıyorsa, büyüse bile eksiktir.

Feminist iktisat sonunda şunu öğretir: Ekonomi, yalnız piyasada olup bitenlerin değil, hayatın her gün nasıl yeniden üretildiğinin bilimidir. Eğer iktisat, evin içindeki emeği, bakımın ağırlığını, duygusal yorgunluğu, hane içi eşitsizliği, kadınların zaman yoksulluğunu ve görünmeyen üretimi görmezse, dünyanın yarısını karanlıkta bırakan bir projekte dönüşür. Ana akım iktisadın rasyonel bireyi çoğu zaman bakımı alınmış, yemeği hazırlanmış, gömleği ütülenmiş, çocukluğu taşınmış, hastalığı beklenmiş, duygusal kırığı onarılmış bir erkektir; ama model bunu söylemez. Feminist iktisat o sessizliği bozar.

Filozof Kirpi: "Bakım emeğini saymayan iktisat, insanı büyüten eli görünmez kılar, sonra da büyümeyi kendi marifeti sanır."

9. EKOLOJİK İKTİSAT: BÜYÜMENİN BİYOFİZİK SINIRLARI

Ekolojik iktisat, modern iktisadın en büyük körlüğünü hedef alır: Ekonomi sanki doğadan bağımsız, kendi kapalı devresi içinde çalışan parasal bir makineymiş gibi anlatılır. Üretim, tüketim, yatırım, büyüme, istihdam, fiyat, verimlilik, kâr ve ticaret konuşulur; fakat bütün bu hareketin enerjiye, maddeye, suya, toprağa, iklime, canlı türlerine, ormana, denize, atmosfere ve ekosistemlerin taşıma kapasitesine bağlı olduğu çoğu zaman iktisadın kenarına itilmiş "çevre meselesi" gibi sunulur. Ekolojik iktisat bu sahte ayrımı parçalar. Ekonomi doğanın dışında değildir; doğanın içinde, doğanın maddî ve enerjik akışlarına bağımlı bir alt sistemdir. Piyasa, atmosferin dışında nefes almaz; fabrika su döngüsünden bağımsız çalışmaz; şehir toprağın, enerjinin, gıdanın, madenin ve atığın dışına çıkamaz. Ana akım iktisat doğayı "dışsallık" diye adlandırdığında, aslında kendi iç körlüğünü itiraf eder. Doğa dışarıda değildir; dışarıda kalan, iktisadın vicdanıdır.

Nicholas Georgescu-Roegen, ekolojik iktisadın en kurucu isimlerinden biridir. Onun entropi yasasına yaptığı vurgu, iktisadın fiziksel gerçeklikle

yüzleşmesini sağlar. Ekonomi yalnız para akışı değildir; düşük entropili enerji ve madde kaynaklarını kullanır, üretim ve tüketim sürecinde bunları yüksek entropili atığa dönüştürür. Yani iktisadî faaliyet geri döndürülemez biyofizik süreçler içinde gerçekleşir. Neoklasik modelde üretim çoğu zaman sermaye ve emek girdileriyle açıklanır; doğa ya görünmezdir ya da ikame edilebilir bir faktör gibi düşünülür. Georgescu-Roegen bu rahatlığı bozar: Enerji ve madde sınırsız değildir, dönüşüm kayıpsız değildir, büyüme fizik yasalarının dışında değildir. Para basabilirsin, kredi genişletebilirsin, tüketimi teşvik edebilirsin; fakat yanan kömürü eski hâline, kuruyan nehri eski serinliğine, yok olan türü eski varlığına, zehirlenen toprağı eski bereketine kolayca döndüremezsin. İktisat burada kozmik duvara çarpar.

Herman Daly, Georgescu-Roegen'in açtığı hattı "durağan durum ekonomisi" fikriyle geliştirdi. Daly'ye göre sonsuz büyüme, sınırlı bir gezegende mantıksal ve ekolojik olarak imkânsızdır. Ekonominin büyüklüğü, ekosistemin taşıma kapasitesi içinde kalmalıdır. Durağan durum ekonomisi, durgunluk veya yoksulluk övgüsü değildir; kaynak kullanımının, nüfusun, üretim ölçeğinin ve atık üretiminin ekolojik sınırlarla uyumlu hâle getirilmesini savunur. Burada büyüme ile gelişme ayrımı hayatîdir. Büyüme nicel artıştır; gelişme niteliksel iyileşmedir. Bir çocuk büyür, sonra yetişkin olur; sürekli büyümeye devam ederse bu sağlık değil hastalıktır. Ekonomi de böyledir. Sonsuz büyüyen şey ya kanserdir ya imparatorluk hırsıdır. Daly'nin uyarısı, modern kalkınma dilinin kutsal ineğine dokunur: Her büyüme iyi değildir. Bazı büyümeler toplumun ciğerini genişletmez, doğanın akciğerini söker.

Kenneth Boulding'in "uzay gemisi dünya" metaforu da ekolojik iktisadın temel sezgilerinden biridir. Boulding, açık sınır ekonomisi hayaline karşı dünyanın kapalı ve sınırlı bir sistem olduğunu vurgular. Eski kovboy ekonomisi, sonsuz toprak, sonsuz kaynak, sonsuz boşluk ve sonsuz atık alanı varmış gibi davranır. Oysa modern insan artık uzay gemisi dünyada yaşamaktadır; kaynaklar sınırlıdır, atıklar bir yere kaybolmaz, herkes aynı atmosferin, aynı okyanusların, aynı iklim sisteminin içinde yaşar. Bu

metafor iktisadın ahlâkî dilini de değiştirir. Eğer dünya ortak bir gemiyse, zengin kamaraların atığı yoksul bölmelerin havasını zehirleyemez. Eğer atmosfer ortaksa, bir ülkenin sanayi hırsı başka coğrafyaların kuraklığına yazılamaz. Eğer okyanuslar ortaksa, plastik ve petrol yalnız şirket bilançosuna değil, balığın bedenine ve çocuğun tabağına da girer. Ekolojik iktisat, ortak kader fikrini iktisadın merkezine taşır.

Joan Martínez-Alier, ekolojik iktisadı çevresel adalet ve ekolojik bölüşüm çatışmaları üzerinden daha politik bir zemine yerleştirir. Doğa tahribatının bedelini herkes eşit ödemez. Maden sahaları, termik santraller, zehirli atıklar, su gaspı, ormansızlaşma, baraj projeleri, endüstriyel tarım, atık depolama alanları ve iklim krizinin sonuçları çoğu zaman yoksul toplulukların, kırsal bölgelerin, yerli halkların, göçmenlerin ve siyasal olarak zayıf kesimlerin üzerine yıkılır. Bu nedenle ekoloji meselesi yalnız “doğayı sevelim” romantizmi değildir; sınıf, iktidar, coğrafya ve adalet meselesidir. Çevresel maliyetleri görünmez kılan her büyüme modeli, aslında kirli bir bölüşüm rejimi kurar. Birileri elektriği kullanır, birileri kül solur. Birileri altın takar, birileri siyanürlü suyla yaşar. Birileri şehirde klimalı ofiste “kalkınma” raporu yazar, birileri köyünde kuruyan dereye bakar. Böyle ekonomi olmaz; olsa olsa cilalı yağma olur.

Elinor Ostrom, ortak kaynakların yönetimi konusunda ekolojik iktisada ve kurumsal düşünceye çok önemli bir katkı sunar. Ana akım tartışmalarda ortak kaynaklar çoğu zaman ya devlet kontrolüne ya da özel mülkiyete teslim edilmesi gereken sorunlu alanlar gibi gösterilir. Ostrom ise yerel toplulukların belirli koşullar altında orman, mera, su, balıkçılık alanı ve sulama sistemleri gibi ortak kaynakları sürdürülebilir biçimde yönetebileceğini gösterdi. Bu yaklaşım, hem piyasa tekçiliğine hem devlet tekçiliğine karşı üçüncü bir alan açar: yerel bilgi, topluluk denetimi, karşılıklı güven, ortak kurallar, yaptırım mekanizmaları ve uzun vadeli sorumluluk. Heterobilim Okulu açısından Ostrom’un önemi büyüktür; çünkü cem fikriyle konuşur. Toplum yalnız bireyler toplamı değildir; ortak varlığı koruyabilen, öğrenen, çatışan, denetleyen ve sorumluluk geliştiren canlı bir

yapıdır. Ortak kaynaklar, yalnız teknik yönetim değil, ahlâkî topluluk meselesidir.

Tim Jackson ve “refah için büyümesiz ekonomi” tartışmaları, çağdaş ekolojik iktisadın merkezinde durur. Refah, sürekli tüketim artışıyla özdeşleştirildiğinde toplumlar hem doğayı hem insan ruhunu yorar. Daha fazla üret, daha fazla tüket, daha fazla borçlan, daha fazla çalış, daha fazla at, daha fazla yenisini al. Bu döngü yalnız ekolojik değil, psikolojik ve ahlâkî bir yıkım üretir. İnsan ihtiyaç ile arzu, yeterlilik ile gösteriş, refah ile tüketim, hayat ile alışveriş arasındaki farkı kaybeder. Kate Raworth’un “donut ekonomisi” yaklaşımı da bu çerçevede önemlidir. Raworth, insanlığın bir yandan toplumsal tabanın altına düşmemesi, yani gıda, sağlık, eğitim, barınma, gelir, eşitlik ve siyasal katılım gibi temel ihtiyaçları karşılaması gerektiğini; diğer yandan gezegensel sınırları aşmaması gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, iktisada iki taraflı bir etik sınır çizer: İnsan aç kalmayacak, gezegen boğulmayacak. Aslında makul cümle; fakat modern büyüme fanatizmine söyleyince devrim gibi duruyor.

Ekolojik iktisat, ana akım çevre iktisadından da ayrılır. Çevre iktisadı çoğu zaman kirliliği fiyatlandırma, dışsallıkları içselleştirme, karbon vergisi, emisyon ticareti ve maliyet-fayda analizi gibi araçlarla çalışır. Bunlar bütünüyle değersiz değildir; karbon fiyatlaması, çevresel vergi ve düzenlemeler bazı alanlarda işe yarayabilir. Fakat ekolojik iktisat daha köklü bir soru sorar: Her şey gerçekten fiyatlandırılabilir mi? Bir türün yok oluşuna, bir ormanın kaybına, bir nehrin ölümüne, bir köyün yerinden edilmesine, bir çocuğun kirli havada büyümesine parasal değer biçmek yeterli midir? Maliyet-fayda analizi, güçlülerin faydasını yoksulların maliyetine karşı tartarken nasıl bir ahlâkî zemin kullanır? Bazen fiyatlandırma, koruma değil, tahribatın ücretini ödeme tekniğine dönüşür. “Parasını verdim, kirlettim” mantığı, medeniyet değil, kasalı barbarlıktır.

Büyüme eleştirisi, ekolojik iktisadın en tartışmalı alanıdır. Bir yandan yoksul toplumların sağlık, eğitim, altyapı, barınma, enerji ve beslenme ihtiyaçları vardır; “büyümeyelim” cümlesi bu toplumlara üstten bakan bir konfor dili

hâline gelebilir. Diğer yandan merkez ülkelerin tarihsel olarak doğayı en çok tüketmiş, karbon bütçesini en fazla harcamış, kolonilerden kaynak çekmiş, sonra çevre ülkelere “artık dikkatli olun” demesi derin bir adaletsizlik taşır. Bu yüzden ekolojik iktisat büyüme meselesini küresel adaletle birlikte düşünmek zorundadır. Merkez ülkelerin aşırı tüketimi kısılmadan, çevre ülkelerin temel insanî gelişme hakkı korunmadan, yeşil dönüşüm yalnız yeni bir bağımlılık rejimine dönüşebilir. Elektrikli otomobil için lityum, güneş paneli için maden, dijital dönüşüm için nadir toprak elementi gerekiyorsa, “yeşil ekonomi” adı altında yeni madencilik sömürüsü kurulabilir. Yeşilin de emperyalizmi olur; rengi daha tatlıdır, dişi aynı kalır.

Türkiye bağlamında ekolojik iktisat son derece yakıcıdır. Türkiye bir yandan enerji ithalatına bağımlı, sanayi ve şehirleşme baskısı yüksek, tarım toprakları parçalanan, su stresi artan, deprem riski taşıyan, ormanları, kıyıları, meraları ve nehirleri yoğun yatırım baskısı altında olan bir ülkedir. Diğer yandan ekolojik sorunlar genellikle kalkınma, istihdam ve yatırım söylemiyle bastırılır. Maden açılır, “ekonomi” denir; dere kurur, “enerji” denir; zeytinlik tehdit edilir, “stratejik ihtiyaç” denir; kıyı betonlaşır, “turizm” denir; tarım arazisi imara açılır, “büyüme” denir. Kelimeler temizdir, sonuç kirli. Ekolojik iktisat bu kelime makyajını söker. Bir ülke toprağını, suyunu, havasını, ormanını ve gıda güvenliğini feda ederek zenginleştiğini sanıyorsa, aslında geleceğini nakde çevirmiştir. Geleceği bozdukça bugüne harcamak akıllılık değil, kuşaklar arası hırsızlıktır.

İstanbul ve büyükşehirler açısından ekolojik iktisat ayrıca önemlidir. Şehir ekonomisi, yalnız konut fiyatları, ulaşım yatırımları, arsa değeri ve hizmet sektörü üzerinden okunamaz. Hava kalitesi, su havzaları, deprem güvenliği, yeşil alan, ısı adası etkisi, kıyı ekolojisi, atık yönetimi, ulaşım emisyonları, gıda tedarik zinciri ve kamusal mekân, şehir ekonomisinin içindedir. İstanbul’da bir ağacın kesilmesi yalnız peyzaj kaybı değildir; gölge, serinlik, kuş, çocuk oyunu, mahalle nefesi ve hafıza kaybıdır. Bir dere yatağının imara açılması yalnız mühendislik hatası değildir; gelecekteki

felaketin tapuya işlenmesidir. Bir kentin ekolojik aklı yoksa, ekonomisi rant üretse bile yaşam üretmez. Şehir, yalnız metrekare hesabıyla yönetildiğinde insanı da metrekareye indirger. Heterobilim Okulu'nun İstanbul hassasiyeti burada ekolojik iktisatla birleşir: Şehir tema değil, yükümlülüktür.

Ekolojik iktisat, tarımı da yeniden düşünmeye zorlar. Tarım yalnız gıda üretimi değil, toprak sağlığı, su yönetimi, kırsal hayat, yerel bilgi, tohum çeşitliliği, hayvan refahı, iklim dayanıklılığı ve kültürel hafıza meselesidir. Endüstriyel tarım kısa vadede verim artışı sağlayabilir, fakat toprağı kimyasallaştırır, suyu tüketir, küçük çiftçiyi borçlandırır, biyoçeşitliliği azaltır ve gıda sistemini kırılgan hâle getirebilir. Gıda güvenliği, yalnız market rafında ürün bulunması değildir; ürünün nasıl üretildiği, kimin ürettiği, toprağın ne kadar sağlıklı kaldığı, çiftçinin yaşayabilir gelire sahip olup olmadığı, tohumun kimin kontrolünde olduğu, çocuğun ne yediği meselesidir. Ekolojik iktisat burada üretim ile beslenme, çiftçi ile tüketici, toprak ile beden arasında bağ kurar. Zehirli toprak sonunda sofraya gelir; sofrada da bedenin kaderine dönüşür.

İklim krizi, ekolojik iktisadın bugün en sert sınavıdır. İklim krizi yalnız çevre sorunu değildir; enerji rejimi, sanayi politikası, kentleşme, tarım, göç, sağlık, güvenlik, finans, sigorta, kamu bütçesi ve uluslararası adalet sorunudur. Kuraklık gıda fiyatlarını artırır, seller altyapıyı yıkar, sıcak hava dalgaları işçi sağlığını tehdit eder, yangınlar turizmi ve tarımı vurur, iklim göçleri şehirleri sıkıştırır. En yoksullar, krize en az sebep olanlar, sonuçlarını en ağır yaşayanlar olur. Bu yüzden iklim adaleti, ekolojik iktisadın merkezindedir. Karbon emisyonu yalnız teknik ölçüm değildir; tarihsel sorumluluk ve gelecek kuşak hakkıdır. Bugünün fosil yakıt konforu, yarının çocuğuna susuzluk ve sıcaklık olarak yazılıyorsa, büyüme değil, ahlâkî iflas vardır.

Heterobilim Okulu açısından ekolojik iktisat, doğayı iktisadın dışından alıp varoluşun merkezine yerleştirir. Heterobilim Okulu, bilginin neye dönüştüğünü sorar; ekolojik iktisat bu soruyu toprağı, suya, havaya, ağaca, hayvana, çocuğun geleceğine ve karıncanın hakkına kadar genişletir. Bir

ekonomi politikası hangi nehri kuruttu, hangi ormanı azalttı, hangi köylüyü yerinden etti, hangi havayı kirletti, hangi çocuğun solunumunu bozdu, hangi canlı türünü sessizce yok etti? Bu sorular iktisadın dışında değildir. Heterobilim Okulu için doğa, süslenmiş bir fon değil, cem hayatının canlı ortağıdır. İnsan toplumu, doğadan ayrı bir egemenlik adası değildir; suya, toprağa, bakteriye, arıya, ağaca, iklime, rüzgâra ve mevsime bağlı kırılğan bir düğümdür. Praksiyom öğretisi burada doğal süreçlerden öğrenir: Ağsal, ilişkisel, geri bildirimli ve sonuç odaklı bir hayat düşüncesi, ekonomiyi de doğaya karşı değil, doğayla birlikte kurmak zorundadır.

Ekolojik iktisadın teorik değeri, büyümeyi kutsal olmaktan çıkarıp hesap vermeye çağırmasıdır. Artık soru yalnız “ne kadar büyüdük?” değildir; hangi enerjiyle, hangi toprakla, hangi suyla, hangi atıkla, hangi emekle, hangi canlıların kaybıyla, hangi gelecek kuşakların hakkını eksilterek büyüdük? Eğer bu sorular sorulmazsa, iktisat yağmanın bilimsel kılıfı olur. Ekolojik iktisat ise bu kılıfı yırtar. Bize şunu söyler: Gezegen muhasebe defteri değildir, atmosfer sınırsız baca değildir, nehir atık kanalı değildir, orman boş arsa değildir, hayvan üretim girdisi değildir, çocuk gelecek piyasa aktörü değildir. Hayat, iktisadın hammaddesi değil, iktisadın uymak zorunda olduğu büyük sınırdır.

Filozof Kirpi: “Doğayı dışsallık sayan iktisat, kendi mezarını büyüme oranıyla ölçen kibirli bir muhasebecidir.”

10. BAĞIMLILIK OKULU VE DÜNYA-SİSTEM ANALİZİ

Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistem Analizi, modern iktisadın en rahatsız edici aynalarından biridir; çünkü yoksulluğu, geri kalmışlığı, kalkınma eksikliğini ve çevre ülkelerin kırılğanlığını yalnız içsel beceriksizlik, sermaye yetersizliği, teknoloji açığı veya kötü yönetim meselesi olarak görmez. Bu damar, dünya ekonomisinin bizzat eşitsiz kurulduğunu, bazı ülkelerin zenginliğinin başka ülkelerin yoksulluğu üzerinden örgütlendiğini, kalkınmanın nötr bir teknik süreç değil, tarihsel bir iktidar ilişkisi olduğunu

söyler. Ana akım iktisat çoğu zaman ülkelere sanki aynı yarış pistinde koşan atletlermiş gibi bakar; biri hızlı koşmuş, biri yavaş kalmış, biri tasarruf etmiş, biri harcamış, biri verimli olmuş, biri tembel davranmış. Bağımlılık düşüncesi bu temiz stad görüntüsünü bozar. Der ki: Pist aynı değildir, ayakkabılar aynı değildir, hakem aynı değildir, başlangıç çizgisi aynı değildir, hatta bazı koşucuların sırtına daha yarış başlamadan tarih yüklenmiştir. Bu yüzden kalkınma, yalnız “daha çok yatırım, daha çok tasarruf, daha çok piyasa, daha çok dış ticaret” meselesi olarak okunamaz; kalkınma, dünya sisteminin merkez ile çevre arasında kurduğu tarihsel bölüşüm düzeninin içinde anlaşılır.

Bu teorik hattın ilk büyük damarlarından biri Latin Amerika yapısalcılığıdır. Raúl Prebisch, Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu çevresinde geliştirdiği merkez-çevre analizinde, uluslararası ticaretin herkes için eşit refah üretmediğini gösterdi. Ona göre dünya ekonomisinde merkez ülkeler sanayi malları üretir, çevre ülkeler ise çoğunlukla ham madde ve tarımsal ürün ihracına sıkışır. Bu yapı, çevre ülkeler lehine değil, merkez ülkeler lehine çalışır; çünkü sanayi mallarının fiyat ve teknoloji gücü daha yüksek, ham madde ihracatının pazarlık kapasitesi daha düşüktür. Böylece çevre ülkeler dünya ticaretine katıldıkça otomatik olarak zenginleşmez; tersine, bağımlılık ilişkileri içinde daha kırılgan hâle gelebilir. Celso Furtado da kalkınmayı yalnız büyüme hızıyla değil, üretim yapısının niteliğiyle, iç pazarın kuruluşuyla, teknolojik öğrenmeyle ve tarihsel kurumlarla birlikte düşündü. Latin Amerika'nın meselesi, yalnız sermaye eksikliği değil, dünya ekonomisindeki konumuydu. Bu cümle Türkiye için de yakıcıdır; çünkü ithal teknoloji, dış finansman, ara malı bağımlılığı ve sürekli döviz ihtiyacı, yalnız kötü ekonomi yönetiminin değil, tarihsel olarak kurulmuş bağımlı üretim yapısının da sonucudur.

Andre Gunder Frank bu tartışmayı daha sert bir yere taşıdı. Ona göre az gelişmişlik, gelişmemişliğin eski bir kalıntısı değil, kapitalist dünya sistemi tarafından üretilmiş modern bir durumdur. Yani çevre ülkeler kapitalizmle yeterince bütünleşmedikleri için değil, kapitalizme eşitsiz biçimde

eklemlendikleri için az gelişmiş hâle gelirler. Bu fikir çok sarsıcıdır; çünkü ana akım kalkınma teorisinin “merkez ülkeler ne yaptıysa siz de onu yapın” reçetesini kırar. Frank’ın bakışında çevre, merkezin dışında kalmış masum bir coğrafya değildir; merkeze bağlandıkça kendine ait üretim, karar ve birikim kapasitesi törpülenen bir alandır. Samir Amin ise bu çerçeveyi “eşitsiz gelişme” ve “merkezden kopuş” tartışmalarıyla genişletti. Amin’e göre kapitalizm dünya ölçeğinde homojenleştirici değil, kutuplaştırıcıdır. Merkez, teknolojik üstünlük, finansal güç, askerî kapasite, kültürel hegemonya ve kurumsal tahakkümle çevreyi yalnız ekonomik olarak değil, zihinsel olarak da kuşatır. Bu yüzden bağımlılık yalnız fabrika, banka ve ticaret meselesi değildir; üniversite müfredatında, kalkınma raporlarında, uzman dilinde, modernleşme hayallerinde ve yerli seçkinlerin zihninde de işler.

Fernando Henrique Cardoso ve Enzo Faletto, bağımlılığı daha incelikli bir biçimde ele aldılar. Onlara göre bağımlılık, her ülkede aynı mekanik biçimde işlemez; yerel sınıf yapıları, devlet biçimleri, burjuvazinin niteliği, askerî-bürokratik kadrolar, uluslararası sermaye ile kurulan ilişkiler ve iç politik ittifaklar bağımlılığın biçimini değiştirir. Bu yaklaşım önemlidir; çünkü çevre ülkeleri yalnız kurban konumuna hapsetmez, içerideki sınıfların, elitlerin, devlet aklının ve yerli sermaye gruplarının sorumluluğunu da görünür kılar. Bağımlılık dışarıdan gelir, fakat içeride işbirlikçiler, araçlar, tercümanlar, komisyoncular, ideologlar ve bürokratik taşıyıcılar bulmadan kalıcı rejime dönüşemez. Heterobilim Okulu açısından burası çok kıymetlidir: Her tahakküm, yalnız dış kuvvetle değil, içeride üretilen rıza, çıkar, korku ve konforla yerleşir. Bağımlılık bazen ülkenin limanında değil, ülkenin kendi aklında demir atar.

Dünya-Sistem Analizi ise bu tartışmayı daha geniş tarihsel bir çerçeveye oturtur. Immanuel Wallerstein, modern dünyayı tek tek ulusal ekonomilerin toplamı olarak değil, kapitalist dünya-ekonomisi olarak düşündü. Bu sistemde merkez, yarı-çevre ve çevre konumları vardır. Merkez yüksek kâr, ileri teknoloji, güçlü devlet kapasitesi ve finansal

denetimle; çevre düşük ücret, hammadde, ucuz emek ve kırılabilir üretimle; yarı-çevre ise ikisi arasında salınan karma bir konumla tanımlanır. Yarı-çevre ülkeler bazen merkeze yaklaşır, bazen çevreye itilir; bazen bölgesel güç gibi davranır, bazen küresel finans karşısında diz çöker. Türkiye'nin konumu burada özellikle ilginçtir. Ne tam merkezdir ne basit çevre. Sanayisi vardır ama teknoloji bağımlılığı sürer; güçlü devlet geleneği vardır ama dış finansmana duyarlıdır; bölgesel iddiası vardır ama döviz kuru, enerji ithalatı ve küresel sermaye hareketleri karşısında kırılabilir. Bu yüzden Türkiye, Dünya-Sistem Analizi içinde tipik bir yarı-çevre gerilimi taşır: Yukarı çıkmak ister, aşağı çekilir; bağımsızlık dili kurar, bağımlılık yapıları içinde nefes alır.

Giovanni Arrighi, dünya sistemini uzun tarihsel döngüler ve hegemonya değişimleri üzerinden okudu. Cenova, Hollanda, Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri merkezli birikim döngüleri, kapitalizmin yalnız ekonomik değil, jeopolitik bir düzen olduğunu gösterir. Finansallaşma, çoğu zaman hegemonik gücün olgunluk ve kriz evresinde belirginleşir. Bu bakış, günümüz dünyasında Çin'in yükselişi, Amerika Birleşik Devletleri'nin finansal ve askerî üstünlüğü, Avrupa'nın sıkışması, enerji savaşları, tedarik zincirleri ve teknoloji ambargoları açısından hâlâ üretkendir. Bağımlılık artık yalnız pamuk, kahve, petrol veya maden üzerinden işlemez; çip, yazılım, veri, patent, lojistik, algoritma, kredi derecelendirme kuruluşu ve rezerv para üzerinden de çalışır. Eski sömürge gemilerinin yerini bugün veri merkezleri, finans terminalleri, platform şirketleri ve uluslararası hukuk metinleri almıştır. Zincir paslanmamış, sadece parlatılmıştır.

Bu teorik damar, ana akım iktisadın "serbest ticaret herkesin yararınadır" inancına da itiraz eder. Serbest ticaret, taraflar eşit üretim gücüne, benzer teknoloji kapasitesine, denk pazarlık konumuna ve bağımsız para-finans imkânına sahipse daha anlamlıdır. Fakat biri yüksek katma değerli teknoloji satıyor, diğeri düşük katma değerli ürünlerle ayakta kalmaya çalışıyorsa, bu ilişki biçimsel olarak serbest, fiilen hiyerarşiktir. İşte bağımlılık teorisi bu hiyerarşiyi teşhir eder. Eşitsiz mübadele yalnız fiyat

farkı değildir; zaman farkıdır, teknoloji farkıdır, bilgi farkıdır, kurumsal kapasite farkıdır, askerî baskı farkıdır, kültürel meşruiyet farkıdır. Merkez ülke teori üretir, çevre ülke rapor uygular; merkez ülke standart koyar, çevre ülke uyum paketi hazırlar; merkez ülke kriz ihraç eder, çevre ülke kemer sıkar. Buna kalkınma demek için insanın ya çok saf ya da fazla maaşlı uzman olması gerekir.

Türkiye bağlamında Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistem Analizi, Osmanlı'nın son dönem borçlanmasından Cumhuriyet'in sanayileşme arayışlarına, ithal ikameci politikalardan 24 Ocak kararlarına, 1980 sonrası neoliberal dönüşümden Avrupa Birliği uyum sürecine, sıcak para rejiminden inşaat merkezli büyüme modeline kadar geniş bir hattı okumaya imkân verir. Türkiye'de kalkınma meselesi çoğu zaman "Batı'ya yetişmek" cümlesinin gölgesinde tartışıldı. Fakat asıl soru şudur: Batı'ya yetişmek ne demektir? Onun kurumlarını kopyalamak mı, onun teknolojisini almak mı, onun pazarına eklemlenmek mi, onun tüketim kalıplarını içselleştirmek mi, yoksa kendi üretim, bilgi, hukuk, şehir, tarım, enerji ve eğitim rejimini bağımsız bir tarihsel akılla kurmak mı? Bağımlılık teorisi bize bu soruyu sordurur. Çünkü bağımlı kalkınma bazen büyüme üretir, fakat egemenlik üretmez; şehirler büyür, fakat üretim akli küçülür; ihracat artar, fakat ara malı bağımlılığı derinleşir; üniversiteler çoğalır, fakat bilgi tercüme bürosuna döner.

Heterobilim Okulu açısından bu teorik damar, yalnız iktisadî değil, epistemik bir uyarıdır. Bağımlılık, sadece dış ticaret açığı, cari açık, döviz borcu veya teknoloji ithalatı değildir; insanın kendi sorununu başkasının kavramlarıyla, kendi tarihini başkasının takvimiyle, kendi geleceğini başkasının onayıyla düşünmeye başlamasıdır. Dünya-Sistem Analizi, merkezin yalnız malları değil, anlamları da dolaşıma soktuğunu gösterir. Kalkınma kavramı bile bazen merkezden ithal edilmiş bir arzu biçimi olabilir. Bu yüzden Heterobilim Okulu'nun sorusu burada keskinleşir: Bilgi neye dönüşüyor, hangi hayatı güçlendiriyor, hangi bağımlılığı yeniden üretiyor, hangi yerli akli sakatlıyor? Eğer bir iktisat teorisi çevre ülkenin

çocuğuna yalnız ucuz emek, toprağına yalnız hammadde, üniversitesine yalnız uyum, devletine yalnız borç yönetimi, halkına yalnız sabır öneriyorsa, o teori bilim değil, cilalı tahakkümdür.

Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistem Analizi'nin bugünkü değeri, eski sömürgecilik hikâyelerini tekrarlamasında değil, yeni bağımlılık biçimlerini görmeye zorlamasındadır. Bugünün bağımlılığı kredi notunda, enerji ithalatında, savunma teknolojisinde, dijital platformlarda, gıda zincirlerinde, patent hukukunda, akademik endekslerde, fon rejimlerinde ve kültürel prestij ekonomisinde dolaşır. Bir ülke bayrağını dalgalandırıp zihnini kiraya verebilir; gümrüğünü koruyup verisini teslim edebilir; millî söylevler atıp çocuklarının hayalini ithal edebilir. İşte teori burada işe yarar: Bayrakla faturayı, söylevle üretimi, büyümeyle bağımlılığı, kalkınmayla haysiyeti birbirinden ayırır.

Filozof Kirpi: "Merkezin sofrasında kırıntı büyüten çevre, kendi tarlasını unutulunca açlığını kalkınma sanır."

59

11. KALKINMA İKTİSADI VE YAPISALCI GELENEK

Kalkınma İktisadı ve Yapısalcı Gelenek, iktisadın en ciddi itiraz hatlarından birini kurar; çünkü yoksulluğu yalnız sermaye eksikliği, tasarruf düşüklüğü, piyasa hatası veya bireysel girişim yetersizliği gibi dar gerekçelere hapsetmez. Bu gelenek, ülkelerin tarihsel olarak farklı üretim yapıları, farklı kurumsal mirasları, farklı teknolojik kapasiteleri, farklı sınıf dengeleri ve farklı dış bağımlılık ilişkileri içinde hareket ettiğini kabul eder. Ana akım iktisadın soyut modeli çoğu zaman ülkelere aynı elbiseyi giydirmeye çalışır: Piyasayı aç, devleti küçült, rekabeti artır, dış ticarete katıl, sermaye gelsin, verimlilik artsın, büyüme doğsun. Yapısalcı gelenek bu reçetenin masum olmadığını söyler. Çünkü kalkınma, bir ülkenin yalnız daha çok üretmesi değil, neyi, nasıl, kimin bilgisiyle, hangi teknolojik derinlikle, hangi sınıf ilişkileriyle, hangi toplumsal bedellerle ürettiği meselesidir. Büyüme rakamdır; kalkınma yapı değişimidir. Rakam şişebilir, yapı çürümüş

kalabilir. İşte kalkınma iktisadı, bu şişkinlik ile sahici dönüşüm arasındaki farkı görmeye zorlar.

Bu alanın klasik isimlerinden Arthur Lewis, ikili ekonomi modeliyle geleneksel tarım sektörü ile modern sanayi sektörü arasındaki ilişkiyi merkeze aldı. Ona göre az gelişmiş ekonomilerde geniş bir emek fazlası vardır; kalkınma, bu emeğin düşük verimli tarımdan daha yüksek verimli sanayiye aktarılmasıyla ilerler. Fakat bu modelin önemi yalnız işgücü aktarımında değildir; asıl mesele, ekonominin üretim yapısının değişmesidir. Tarımsal yoksulluk içinden sanayi kapasitesi doğmadığında, toplum şehirleşir ama üretkenleşmez; köy çözülür, kent büyür, fakat fabrika, teknoloji ve örgütlü emek yeterince gelişmezse ortaya çarpık modernleşme çıkar. Türkiye'nin hikâyesinde de bu gerilim açıkça görülür: Kırdan kente büyük göç yaşanmış, şehirler büyümüş, hizmet sektörü genişlemiş, fakat sanayileşme ile teknoloji derinliği aynı ölçüde kurumsallaşamamıştır. İnsan toprağından kopmuş, fakat tam anlamıyla üretici yurttaşa dönüşmemiştir; beton yükselmiş, üretim akli aynı yükseklikte büyümemiştir.

Gunnar Myrdal, kalkınma meselesini daha toplumsal ve kurumsal bir zemine taşıdı. Onun "kümülatif nedensellik" fikri, yoksulluğun kendi kendini yeniden üreten döngüler oluşturduğunu gösterir. Eğitim eksikliği düşük gelir üretir, düşük gelir sağlıksız yaşam koşulları üretir, sağlıksızlık düşük verimlilik doğurur, düşük verimlilik yeniden düşük gelir yaratır. Bu zincir bir kez kurulduğunda, piyasanın kendiliğinden düzeltici gücüne bel bağlamak safdilliktir. Myrdal'ın önemi burada belirir: Kalkınma, yalnız ekonomik değil, toplumsal bir müdahale alanıdır. Eğitim, sağlık, bölgesel eşitsizlik, toplumsal cinsiyet, kamu yönetimi, hukuk ve siyasal kapasite kalkınmanın içindedir. İktisat, kendisini dar fiyat analizine kapattığında bu ilişkileri göremez. Oysa bir ülkede çocukların okula aç gitmesi ile sanayi verimliliği arasında bağ vardır; mahkeme kararlarının güvenilirliği ile yatırım ufku arasında bağ vardır; kadınların eğitim düzeyi ile toplumsal

refah arasında bağ vardır. Kalkınma iktisadı bu bağları kurduğu için heterodokstur; çünkü hayati modelin dışında bırakmaz.

Albert O. Hirschman ise kalkınmayı mekanik bir planlama cetveli olarak değil, gerilimler, dengesizlikler, öğrenme süreçleri ve stratejik müdahaleler toplamı olarak düşündü. Onun “dengesiz büyüme” yaklaşımı, her sektörü aynı anda geliştirmeye çalışan geniş planlama hayallerine karşı daha seçici, daha dinamik bir bakış getirir. Bazı yatırımlar, ekonomide geriye ve ileriye doğru bağlantılar doğurarak başka sektörleri harekete geçirebilir. Kalkınma burada pasif bir sermaye birikimi değil, bağlantı kurma sanatıdır. Hangi sektör hangi sektörü besler, hangi altyapı hangi üretim kapasitesini açar, hangi sanayi hangi teknolojik öğrenmeyi tetikler? Hirschman’ın düşüncesi, kalkınmayı devlet aklı, girişimcilik, kurumsal sezgi ve tarihsel fırsat okumasıyla birlikte ele alır. Bu çizgide kalkınma, ithal bir reçetenin uygulanması değil, ülkenin kendi düğümlerini çözme kabiliyetidir. Heterobilim Okulu açısından bu çok kıymetlidir; çünkü bilgi burada soyut bir model değil, sonuç üreten bir müdahale biçimidir.

Yapısalcı kalkınma geleneğinin en önemli tartışmalarından biri sanayi politikasıdır. Ana akım iktisat uzun süre devleti piyasa bozucu bir unsur gibi gösterdi. Oysa tarihsel gerçeklik daha inatçıdır. Bugün merkez kabul edilen pek çok ülke, serbest piyasa masalıyla değil, korumacılık, sanayi politikası, kamu yatırımları, teknoloji transferi, stratejik devlet müdahalesi ve kurumsal yönlendirme ile güçlendi. Ha-Joon Chang, bu noktada “merdiveni tekmelemek” fikriyle çarpıcı bir eleştiri getirir: Gelişmiş ülkeler, kalkınırken kullandıkları korumacı ve müdahaleci araçları sonradan çevre ülkelere yasaklar, onlara serbest piyasa vaazı verir. Erik Reinert de benzer biçimde zengin ülkelerin yüksek getirili, öğrenme kapasitesi yüksek, teknolojik olarak dinamik sektörlerde uzmanlaştığını; yoksul ülkelerin ise düşük getirili ve kırılgan alanlara hapsedildiğini vurgular. Bu nedenle “ne ürettiğin” hayati bir sorudur. Patates üretmekle yarı iletken üretmek aynı şey değildir. Turizm geliriyle ileri makine sanayii aynı tarihsel kapasiteyi

doğurmaz. İnşaatla kalkınma olmaz; en fazla betonun gölgesinde geçici bir zenginlik yanılması olur.

Alice Amsden ve Doğu Asya kalkınma literatürü, devletin stratejik rolünü daha somut biçimde gösterir. Güney Kore, Tayvan ve benzeri örneklerde devlet, yalnız hakem değil, yönlendirici, seçici, disipline edici ve öğrenmeyi örgütleyici bir aktördür. Fakat burada önemli nokta şudur: Devlet müdahalesi tek başına erdem değildir. Devlet, rant dağıtan, yandaş besleyen, verimsizliği koruyan, sadakati liyakatin önüne koyan bir aygıt dönüşürse kalkınma üretmez, bağımlı zenginleşme üretir. Kalkınmacı devlet, sermayeye kaynak aktarırken performans ister, ihracat kapasitesi ister, teknolojik öğrenme ister, verimlilik ister, hesap ister. Türkiye'nin acı tecrübelerinden biri burada yatar: Devlet müdahalesi çoğu zaman stratejik sanayi derinliği kurmak yerine, dönem dönem rant, imtiyaz, koruma, ihale ve siyasal sadakat mekanizmasına bağlanmıştır. Oysa kalkınma, devletin büyüklüğüyle değil, devletin akli, ahlâkı ve kurumsal kapasitesiyle ilgilidir.

62

Dani Rodrik, kalkınma düşüncesinde tek tip reçetelere karşı çıkararak ülkelerin kendi kurumsal bileşimlerini bulması gerektiğini savunur. Ona göre başarılı kalkınma, evrensel ilkeler ile yerel kurumsal düzenlemeler arasındaki yaratıcı uyumdan doğar. Mülkiyet hakları, makroekonomik istikrar, toplumsal koruma ve üretken teşvikler önemlidir; fakat bunların her ülkede aynı kurumlarla kurulması gerekmez. Bu yaklaşım, kalkınmayı kör bir kopyalama faaliyeti olmaktan çıkarır. Türkiye gibi ülkeler için bu fikir çok önemlidir. Çünkü modernleşme ve kalkınma tarihimizde sık sık biçim ithali ile içerik inşası birbirine karıştırılmıştır. Kurumun tabelası alınmış, ruhu kurulmamış; planın dili alınmış, toplumsal karşılığı üretilmemiş; üniversitenin binası yapılmış, bilgi ahlâkı yeterince yerleşmemiştir. Kalkınma, sadece kurum kurmak değil, kurumu çalıştıracak güveni, liyakati, denetimi, hafızayı ve sorumluluğu üretmektir.

Amartya Sen'in kapasite yaklaşımı, kalkınma iktisadını ahlâkî ve insanî bir düzleme taşır. Sen'e göre kalkınma yalnız gelir artışı değil, insanların yapabilirliklerinin, özgürlüklerinin ve hayat seçeneklerinin genişlemesidir.

İnsan ne yiyebiliyor, nasıl eğitim alabiliyor, sağlıklı yaşayabiliyor mu, kamusal hayata katılabiliyor mu, kendini ifade edebiliyor mu, onurlu bir hayat kurabiliyor mu? Bu sorular kalkınmanın merkezine yerleştiğinde, iktisat bir muhasebe tekniği olmaktan çıkar, insanî gelişme teorisine dönüşür. Martha C. Nussbaum'un katkılarıyla bu yaklaşım daha da etik bir çerçeve kazanır. Heterobilim Okulu'nun "bilgi hangi hayatı güçlendiriyor?" sorusuyla kapasite yaklaşımı burada buluşur. Çünkü kalkınma, kişi başına düşen gelir artarken çocuğun sorusu kısılıyorsa, kadın emeği görünmez kalıyorsa, doğa yağmalanıyorsa, hukuk güven vermiyorsa, gençler gelecek hayali kuramıyorsa sahici kalkınma değildir. O sadece daha parlak ambalajlı bir yoksunluk rejimidir.

Kalkınma İktisadı ve Yapısalcı Gelenek bugün hâlâ önemlidir; çünkü dünya ekonomisi eski bağımlılık biçimlerini yeni teknolojik kılıklar içinde sürdürmektedir. Ülkeler artık yalnız sanayi ürünlerinde değil, veri altyapısında, yapay zekâ sistemlerinde, ilaç patentlerinde, savunma teknolojilerinde, enerji dönüşümünde, gıda güvenliğinde ve finansal mimaride de yarışmaktadır. Bu nedenle kalkınma sorusu yeniden sertleşmiştir: Bir ülke kendi teknolojisini, kendi eğitim düzenini, kendi tarım güvenliğini, kendi enerji stratejisini, kendi hukuk güvenliğini ve kendi üretim ahlâkını kuramazsa, büyüme rakamları ne kadar yüksek görünürse görünsün, başkasının sisteminde kiracı kalır. Kiracı ülke, ev sahibi gibi konuşabilir; fakat anahtar onda değildir. Yapısalcı gelenek bize bunu hatırlatır: Kalkınma, haysiyetli bir üretim yapısı kurma meselesidir.

Heterobilim Okulu açısından Kalkınma İktisadı, yalnız devlet planlaması, sanayi politikası veya kurumsal kapasite tartışması değildir; bilginin sonuçlarıyla yüzleşme disiplindir. Bir kalkınma modeli hangi insan tipini üretir, hangi sınıfları güçlendirir, hangi bölgeleri ihmal eder, hangi çocukları erken yaşta yenilgiye alıştıırır, hangi doğayı suskun kurban yapar, hangi üniversiteyi tercüme memurluğuna indirger? Bu sorular sorulmadığında kalkınma dili kolayca iktidar broşürüne dönüşür.

Filozof Kirpi: "Kalkınma, betonun boyunu değil, insanın omurgasını uzatıyorsa anlamlıdır."

12. DAVRANIŞSAL İKTİSAT VE RASYONEL İNSAN ELEŞTİRİSİ

Davranışsal İktisat, ana akım iktisadın en temiz, en cilalı, en laboratuvar kokulu varsayımına neşteri vurur: İnsan gerçekten rasyonel midir? Daha doğrusu, iktisadın varsaydığı biçimde hesap yapan, çıkarını bilen, seçenekleri kusursuz karşılaştıran, olasılıkları soğukkanlı değerlendiren, geleceği indirgeyen, riskleri tartan, faydasını maksimize eden o tuhaf yaratık gerçekten insan mıdır, yoksa modelin rahat etmesi için icat edilmiş bir muhasebe hayaleti midir? Homo economicus, iktisadın içinde uzun süre neredeyse metafizik bir karakter gibi dolaştı. Acıkmaz, utanmaz, korkmaz, yanılmaz, sürüklenmez, alışkanlıklarına teslim olmaz, kalabalığın gürültüsünden etkilenmez, çocukluğunun yoksulluğunu cebinde taşımaz, reklama kanmaz, otoriteye eğilmez, kaybetmekten ödü kopmaz, geleceğini yanlış hesaplamaz. Kâğıt üzerinde çok zariftir; fakat pazarda, borsada, sandıkta, bankada, mutfakta, iş görüşmesinde ve aile sofrasında pek bulunmaz. Davranışsal iktisat bu yüzden yalnız teknik bir alt disiplin değildir; iktisadın insan tasavvuruna açılmış büyük bir davadır.

Bu hattın erken ve güçlü isimlerinden Herbert A. Simon, "sınırlı rasyonalite" kavramıyla rasyonel tercih teorisinin merkezine darbe indirdi. İnsanlar karar verirken bütün bilgileri toplayamaz, bütün seçenekleri değerlendiremez, bütün sonuçları hesaplayamaz. Zihin sınırlıdır, zaman sınırlıdır, dikkat sınırlıdır, bilgi eksiktir, çevre karmaşıktır. Bu yüzden insanlar çoğu zaman en iyi seçeneği değil, yeterince iyi görünen seçeneği tercih eder. Simon'ın önemi burada yatar: Rasyonaliteyi bütünüyle reddetmez, fakat onu tarihsel, bilişsel ve kurumsal sınırları olan bir yeti olarak düşünür. İnsan akli sonsuz hesap makinesi değil, eksik ışıkla yol bulmaya çalışan kırılğan bir pusuladır. Bu yaklaşım, iktisadı soyut kesinlikten indirip kararların gerçek dünyasına taşır. Heterobilim Okulu açısından bu hamle

önemlidir; çünkü bilgi, sonuç üretirken daima sınır, hata, kör nokta ve bağlam içinde çalışır. Tanrı gibi hesap yapan insan yoktur; daha çok, fatura tarihi yaklaşınca panikleyen, markette etikete bakıp içinden susan, geleceği bazen kahve telvesi kadar bulanık gören insan vardır.

Daniel Kahneman ve Amos Tversky, davranışsal iktisadın en etkili kırılmasını “beklenti teorisi” ile gerçekleştirdiler. Onların çalışmaları, insanların kazanç ve kayıpları simetrik değerlendirmedemediğini gösterdi. İnsan kayıptan, aynı büyüklükteki kazançtan aldığı hazza göre daha fazla acı duyar. Bu “kayıptan kaçınma” eğilimi, piyasa davranışlarından tüketici tercihlerine, yatırım kararlarından siyasal tercihlere kadar geniş bir alanda etkilidir. İnsan yalnız fayda peşinde koşmaz; kaybetmemek için bazen mantıksız biçimde direnir, zararı kabullenmemek için daha büyük zarara girer, elindekine gereğinden fazla değer verir, geçmiş yatırımını kurtarmak için geleceğini yakar. Bu psikolojik kırılma, iktisadın soğuk denge modellerine insanın tereddüdünü, korkusunu ve inat damarını sokar. Borsada düşen hisseyi satamayan yatırımcı, zararlı işletmeyi kapatamayan esnaf, kötü borcu çevirmeye çalışan aile, başarısız politikayı “biraz daha sabır” diyerek sürdüren devlet; hepsi bu kayıp korkusunun farklı sahnelerinde dolaşır.

Richard Thaler, davranışsal iktisadı gündelik kararların içine daha görünür biçimde taşıdı. Zihinsel muhasebe, dürtme, sahiplik etkisi, aşırı özgüven ve özdenetim sorunları onun çalışmalarında öne çıktı. İnsan parayı tek ve homojen bir kaynak gibi görmez; maaş, ikramiye, miras, kredi kartı limiti, borç, harçlık, kira parası, tatil parası gibi ayrı zihinsel kutular içinde düşünür. Bu yüzden aynı miktardaki para farklı psikolojik anlamlar taşır. İnsan bazen kendi gelecekteki benliğine karşı bile güvenilmezdir; bugün karar verir, yarın bozar; tasarruf etmek ister, tüketir; sağlıklı yaşamak ister, gecenin bir vakti buzdolabıyla felsefî münâzaraya girer ve çoğu zaman buzdolabı kazanır. “Dürtme” yaklaşımı, insanların karar mimarisi değiştirilerek daha iyi tercihlere yönlendirilebileceğini savunur. Fakat burada ciddi bir ahlâkî sorun da doğar: Kim kimi, hangi amaçla, hangi meşruiyetle dürtecektir?

Devlet, şirket, platform, banka veya reklamcı insanın bilişsel zaaflarını kullanarak onu kendi lehine yönlendirdiğinde, bu artık yalnız davranışsal iktisat değil, davranışsal tahakkümdür.

George Akerlof ve Robert Shiller, iktisadın psikolojik ve anlatsal boyutunu daha geniş bir çerçeveye yerleştirir. “Hayvansal güdüler” fikri, piyasa davranışının yalnız bilgiye değil, güvene, korkuya, adalet algısına, yolsuzluk hissine, para yanılmasına ve hikâyelere bağlı olduğunu gösterir. Ekonomi rakamlarla yürür gibi görünür, fakat çoğu zaman hikâyelerle yön değiştirir. İnsanlar kriz beklerse kriz davranışı üretir; bolluk hikâyesine inanırsa borçlanır; piyasa coşkusuna kapılırsa balon şişir; çöküş söylentisine inanırsa parasını çeker. Bu nedenle ekonomi yalnız fiyatlar sistemi değil, güven, beklenti ve anlatı dolaşımıdır. Heterodoks düşünce burada güçlenir; çünkü piyasa artık doğal denge üreten mekanizma değil, kolektif psikolojilerin, kurumlara duyulan güvenin, medya dilinin, siyasal iklimin ve toplumsal hafızanın içine gömülü bir alandır. Bir ülkenin ekonomisini anlamak için merkez bankası kararına bakmak yetmez; insanların birbirine, devlete, paraya, yarına ve adalete ne kadar inandığına da bakmak gerekir.

Davranışsal iktisadın bir başka kritik alanı bilişsel yanlılıklardır. İnsanlar çıpalama etkisiyle ilk duydukları rakama gereğinden fazla bağlanır; erişilebilirlik yanlılığıyla yakın zamanda duydukları olayı olduğundan daha yaygın sanır; doğrulama yanlılığıyla kendi inancını destekleyen bilgiyi seçer; aşırı özgüvenle bilmediğini bildiğini sanır; statüko yanlılığıyla değişimin maliyetini abartır; sürü davranışıyla kalabalığın peşinden gider. Bu yanlılıklar yalnız bireysel tüketici hataları değildir; piyasa balonlarında, finans krizlerinde, kamu politikalarında, seçmen davranışlarında ve kurumların karar süreçlerinde de işler. Ana akım iktisadın tek tek rasyonel aktörlerden denge çıkarma arzusu, bu yüzden gerçek toplumun gürültülü, yanılğan, korkak, hevesli, taklitçi ve hafızalı yapısını eksik yakalar. İnsan, yalnız çıkarını hesaplayan varlık değildir; utancını örten, korkusunu satın

alan, aidiyet arayan, kaybını inkâr eden, kalabalıkta kendini güvende sanan varlıktır.

Fakat davranışsal iktisadın kendisi de eleştiriden muaf değildir. Öncelikle bu alan, kimi zaman ana akım iktisadın temel yapısını yıkmak yerine, onun içine psikolojik düzeltmeler eklemekle yetinir. Yani homo economicus bütünüyle mezara gömülmez; sadece üzerine birkaç bilişsel yanlılık çiçeği bırakılır. İnsan yine bireysel karar birimi olarak kalır, fakat bu kez biraz yanılan, biraz duygusal, biraz zaafly bir birey olur. Oysa sorun yalnız bireyin hatalı karar vermesi değildir; kurumların, sınıf ilişkilerinin, reklam rejiminin, borç sisteminin, dijital platformların, eşitsizliğin ve siyasal iktidarın bu hataları nasıl ürettiği ve sömürdüğüdür. Fakire “neden kötü finansal karar verdin?” diye sormak kolaydır; fakat düşük ücret, güvencesizlik, kira baskısı, eğitim eşitsizliği, sağlık masrafı ve borç düzeni içinde kararın zaten sakatlanmış olduğunu görmek gerekir. İnsan bazen irrasyonel olduğu için değil, sistem onu dar bir koridora sürdüğü için kötü seçim yapar.

67

Bu noktada davranışsal iktisadın Heterobilim Okulu açısından yeniden okunması gerekir. Heterobilim Okulu, bilginin neye dönüştüğünü ve hangi sonuçları ürettiğini sorar. Davranışsal iktisat insanın yanılabilirliğini gösterdiğinde değerlidir; fakat bu bilgi şirketlerin tüketiciyi daha iyi avlamasına, bankaların borçluyu daha ince manipüle etmesine, platformların dikkati daha ustaca sömürmesine, devletlerin yurttaşı daha sessiz yönetmesine hizmet ederse, bilim olmaktan çıkar, zarif bir davranış mühendisliğine dönüşür. İnsan zaafını anlamak, onu korumak için mi kullanılacak, yoksa onu daha verimli sömürmek için mi? İşte ahlâkî düğüm buradadır. Çünkü bilişsel yanlılıklar yalnız akademik deneylerin konusu değildir; süpermarket rafında, kredi sözleşmesinde, sosyal medya bildiriminde, seçim kampanyasında, reklam cümlesinde ve yatırım vaadinde her gün çalışır.

Türkiye bağlamında davranışsal iktisat, enflasyon, döviz, konut, altın, tüketim, siyasal güven, borçlanma ve kriz beklentileri üzerinden çok verimli okunabilir. İnsanların dövize yönelmesi yalnız teknik getiri hesabı

değildir; geçmiş kriz hafızasının, kurumsal güvensizliğin, enflasyon korkusunun ve “param erimesin” paniğinin sonucudur. Altın yalnız yatırım aracı değil, aile hafızasıdır; yastık altı yalnız finansal davranış değil, devlete ve piyasaya mesafeli bir güven stratejisidir. Konut yalnız barınma değil, güvencesiz toplumda taşlaşmış gelecek arzusudur. Kredi kartı yalnız ödeme aracı değil, bugünün açığını yarının endişesine taşıyan ince bir köprüdür. Davranışsal iktisat bu sahneleri iyi okuyabilir; fakat onları yalnız bireysel hata diye sınıflandırır, Türkiye'nin asıl yapısal korkusunu kaçıır.

Sonuçta Davranışsal İktisat ve Rasyonel İnsan Eleştirisi, heterodoks iktisat içinde çift yüzlü bir imkân taşır. Bir yüzüyle ana akımın insan modelini kırar, kararların psikolojik, anlatsal ve sınırlı yapısını gösterir. Diğer yüzüyle, eğer politik ekonomiyle, kurumlara, sınıfla, kültürle ve ahlâkla birleşmezse, insan zaafalarını yöneten daha rafine bir piyasa teknolojisine dönüşebilir. Bu yüzden davranışsal iktisadı yalnız “insan irrasyoneldir” cümlesine indirgememek gerekir. Daha sert soru şudur: Hangi düzen, hangi zaafaları büyütür; hangi kurum, hangi korkuları kullanır; hangi piyasa, hangi arzuları kışkırtır; hangi devlet, hangi bilişsel körlüğü yönetim tekniğine çevirir?

68

Filozof Kirpi: “İnsan makine gibi hesaplamadığı için değil, başkalarının hesabına insanlığı eksiltildiği için iktisadın merkezine geri çağrılmalıdır.”

13. AHLÂKÎ İKTİSAT VE ADALET TEORİLERİ

Ahlâkî İktisat ve Adalet Teorileri, iktisadın en eski fakat modern çağda en çok bastırılmış sorusunu geri çağırır: Ekonomi ne içindir? Bu soru basit görünür, fakat iktisadın bütün teknik görkemini yerinden oynatır. Çünkü ekonomi yalnız kaynakların etkin dağıtımıysa, insan bir tercih birimi, toplum bir piyasa alanı, devlet bir düzenleyici aygıt, doğa bir girdi, emek bir maliyet, yoksulluk da çözülecek teknik bir arıza gibi görünür. Fakat ekonomi insan hayatının nasıl kurulacağına, kimlerin hangi imkânlara erişeceğine, hangi emeğin değerli sayılacağına, hangi hayatların korunacağına, hangi fedakârlıkların kimlerin sırtına yükleneceğine karar

veren büyük bir ahlâkî düzen ise, artık fiyat teorisi yetmez. O zaman iktisat, adalet, erdem, haysiyet, ortak iyi, kamusal sorumluluk ve insanî gelişme sorularıyla birlikte düşünölmek zorundadır. Ahlâkî iktisat tam burada başlar: Piyasanın “ne kadar?” sorusunun altına insanın “ne pahasına?” sorusunu koyar.

Bu damarın uzak köklerinden biri Aristoteles’in ekonomi ile krematistik arasında yaptığı ayrımıdır. Aristoteles için ev yönetimi, yani oikonomia, hayatın ölçölü ve erdemli sürdürölmesiyle ilgilidir; krematistik ise servet biriktirme sanatına dönüşen ölçüsüz kazanma arzusudur. Bu ayrım bugün bile sarsıcıdır. Çünkü modern kapitalist toplum, çoğu zaman ekonomiyi hayatı düzenleme sanatı olmaktan çıkarıp sınırsız birikim tekniğine çevirmiştir. Aristoteles’in erdem, ölçü, ortak iyi ve adalet vurgusu, piyasanın sonsuz genişleme iştahına eski fakat diri bir itiraz taşır. Bir toplumda para araç olmaktan çıkıp amaç hâline geldiğinde, yurttaş da müşteri ile borçlu arasında sıkışır. Heterodoks iktisadın ahlâkî damarı burada Aristoteles’le konuşur: Ekonomi, hayatı taşıdığı sürece meşrudur; hayatı yuttuğunda artık ekonomi değil, düzenlenmiş açgözlölüktür.

İbn Haldun, ahlâkî iktisat açısından başka bir büyük eşiktir. Onun umrân düşüncesinde üretim, emek, devlet, vergi, asabiyet, lüks, çürüme ve siyasal iktidar birbirinden kopuk değildir. Devletin aşırı vergiyle üretimi boğması, lüksün yönetici sınıfı çürütmesi, emeğin toplumsal hayatın kurucu unsuru olması, ekonomik düzenin ahlâkî ve siyasal düzenle birlikte işlemesi İbn Haldun’un düşüncesinde açıkça görülür. Burada ekonomi, soyut piyasa dengesi değil, toplumun canlı metabolizmasıdır. Yönetici sınıfın israfı yalnız bütçe problemi değildir; toplumsal nefsi bozan, emeğin anlamını kirleten, üretim cesaretini kıran ahlâkî bir hastalıktır. İbn Haldun’un bakışı Türkiye gibi devlet geleneği güçlü toplumlarda özellikle önemlidir. Çünkü iktisadî çürüme çoğu zaman yalnız piyasa arızası olarak değil, devlet ahlâkının, vergi adaletinin, kamu malı fikrinin ve yönetici nefsinin bozulması olarak ortaya çıkar.

Adam Smith de çoğu zaman yalnız “görünmez el” ve piyasa savunusu üzerinden okunur; oysa Smith’in ahlâk felsefesi ihmal edildiğinde düşüncesi eksik anlaşılır. *The Theory of Moral Sentiments* içinde Smith, sempati, tarafsız gözlemci, ahlâkî yargı ve toplumsal onay meselelerini tartışır. Yani piyasa insanı, duygudan, ahlâktan ve toplumsal bakıştan arındırılmış mekanik bir çıkar varlığı değildir. Modern iktisat Smith’i daraltmış, onu piyasa vaizi hâline getirmiştir. Oysa Smith’in daha geniş düşüncesinde piyasa, ahlâkî duyguların, güvenin, ölçünün ve toplumsal normların çöktüğü yerde sağlıklı biçimde işleyemez. Bu nokta önemlidir; çünkü bugünün piyasa savunucuları çoğu zaman Smith’in ahlâkî zeminini unuttur, yalnız rekabet ve çıkar dilini parlatır. Ahlâkî çökmüş bir piyasadan adalet beklemek, paslı teraziden hassas ölçü beklemek gibidir.

John Rawls, modern adalet teorisinin en etkili isimlerinden biri olarak iktisat tartışmasına güçlü bir normatif çerçeve sunar. Rawls’un “cehalet peçesi” fikri, insanların toplumdaki yerlerini bilmeden adalet ilkelerini seçmeleri gerektiğini varsayar. Bu düşünce deneyi, ayrıcalık sahiplerinin kendi konumlarını doğal ve hak edilmiş sayma konforunu bozar. Eğer insan zengin mi fakir mi, sağlıklı mı hasta mı, çoğunluktan mı azınlıktan mı, güçlü mü kırılgan mı doğacağını bilmeden bir toplum tasarlasaydı, hangi ekonomik ve siyasal ilkeleri seçerdi? Rawls’un fark ilkesi, eşitsizliklerin ancak en dezavantajlıların durumunu iyileştiriyorsa meşru olabileceğini savunur. Bu yaklaşım, piyasa eşitsizliklerini kader veya yetenek farkı diye meşrulaştıran anlayışlara ciddi bir sınır çizer. Ekonomik düzen, en güçlülerin hızına göre değil, en kırılganların haysiyetine göre sınırlanmalıdır.

Amartya Sen, Rawls’un adalet teorisini geliştirirken dikkatini yalnız kaynakların dağılımına değil, insanların gerçek yapabilirliklerine çevirir. Sen’in kapasite yaklaşımı, gelir artışının tek başına insanî gelişmeyi garanti etmediğini söyler. İnsan ne yapabiliyor, nasıl yaşayabiliyor, hangi hayat seçeneklerine sahip, eğitimden sağlığa, kamusal katılımdan bedensel güvenliğe kadar hangi imkânlara erişebiliyor? İki kişinin aynı gelire sahip

olması, aynı özgürlüğe sahip oldukları anlamına gelmez. Engellilik, toplumsal cinsiyet, bölgesel eşitsizlik, sağlık durumu, aile yapısı, güvenlik, kültürel baskılar ve siyasal haklar, gelirin gerçek hayata dönüşme biçimini değiştirir. Bu yüzden kalkınma, yalnız kişi başına düşen gelir değil, insanların onurlu bir hayat kurma kapasitelerinin genişlemesidir. Heterobilim Okulu açısından Sen'in yaklaşımı çok verimlidir; çünkü "bilgi hangi hayatı güçlendiriyor?" sorusuyla doğrudan konuşur.

Martha C. Nussbaum, kapasite yaklaşımını daha açık bir insan onuru teorisine bağlar. Yaşam, bedensel sağlık, bedensel bütünlük, duyular, hayal gücü, düşünce, duygular, pratik akıl, aidiyet, diğer türlerle ilişki, oyun ve çevre üzerinde denetim gibi temel kapasiteler, iktisadın ölçmekte zorlandığı fakat insan hayatının merkezinde duran unsurlardır. Bu liste, ekonominin kör noktalarını görünür kılar. Bir ülkede gelir artabilir, fakat insanlar güvenle yürüyemiyorsa, çocuklar oyun hakkını kaybediyorsa, kadınlar bedensel bütünlük açısından tehdit altındaysa, yaşlılar yalnızlığa terk ediliyorsa, doğa tahrip ediliyorsa, düşünce özgürlüğü baskılanıyorsa, orada iktisadî başarıdan söz etmek sahte bir parlaklıktır. Ekonomi tablosu iyi görünebilir, fakat insanın iç tablosu kararabilir. Nussbaum'un katkısı, insan onurunu ölçülemeyen bir süs değil, kamusal politikanın merkezî ölçütü hâline getirmesidir.

Michael Sandel ve komüniteryen eleştiri, piyasanın sınırlarını tartışmaya açar. Her şey alınıp satılabilir mi? Para, hangi alanlara girdiğinde toplumsal anlamı bozar? Eğitim, sağlık, yurttaşlık, beden, oy, organ, dostluk, sadakat, dinî pratik, akademik unvan, kamusal görev, çocuk bakımı ve doğa piyasa mantığına açıldığında yalnız fiyat mı oluşur, yoksa değer mi çürür? Sandel'in piyasa toplumu eleştirisi burada önemlidir: Piyasa ekonomisine sahip olmak ile piyasa toplumu olmak aynı şey değildir. Piyasa ekonomisi belirli alanlarda araç olabilir; piyasa toplumu ise bütün değerlerin fiyat mantığına teslim edilmesidir. Heterobilim Okulu'nun itirazı da burada sertleşir: Her şeyin fiyatı olduğunda, bazı şeylerin haysiyeti kalmaz. Bir

toplum çocuk tebessümünü, akademik unvanı, adaleti, kamu görevini, tabiatı ve vicdanı piyasa mantığına teslim ediyorsa, zenginleşse bile çürür.

Ahlâkî iktisadın çağdaş damarlarından biri de “ortak iyi” tartışmasıdır. Ortak iyi, bireylerin çıkarlarının basit toplamı değildir; toplumun birlikte yaşama kapasitesini, güvenini, adalet duygusunu, dayanışma imkânını ve gelecek ufkunu anlatır. Ana akım iktisat çoğu zaman bireysel tercihleri toplar, buradan toplumsal refah üretmeye çalışır. Fakat toplum yalnız tercihler toplamı değildir; hafıza, kurum, ahlâk, mekân, güven, acı, umut ve sorumluluk örgüsüdür. Bu yüzden ortak iyi, fiyat sinyallerine bırakılmayacak kadar derin bir meseledir. Temiz su, güvenli okul, bağımsız yargı, sağlıklı gıda, nitelikli kamusal alan, güvenilir bilgi, yaşanabilir şehir ve korunmuş doğa yalnız bireysel tüketim kalemi değildir; ortak hayatın omurgasıdır.

Türkiye bağlamında Ahlâkî İktisat ve Adalet Teorileri, yalnız teorik bir lüks değil, yakıcı bir zorunluluktur. Çünkü Türkiye’de ekonomi çoğu zaman büyüme, kur, faiz, enflasyon, ihracat, cari açık ve bütçe disiplini gibi göstergeler üzerinden konuşulur, fakat bu göstergelerin insan hayatında neyi yıktığı, neyi koruduğu, kimi güçlendirdiği, kimi suskun bıraktığı yeterince sorgulanmaz. Bir ekonomi modeli gençleri ev kuramaz hâle getiriyorsa, çocukların beslenme çantasını boşaltıyorsa, emekliyi pazar artığına mahkûm ediyorsa, kadın emeğini görünmez kılıyorsa, doğayı hafriyat kamyonlarının altına veriyorsa, mahkemeye güveni azaltıyorsa, akademiye fon ve unvan pazarlığına sıkıştırıyorsa, o modelin teknik başarısı olsa bile ahlâkî meşruiyeti çökmüştür. Ekonomi yalnız “çalışıyor mu?” diye sorulmaz; “kimin üzerinde çalışıyor?” diye de sorulur.

Heterobilim Okulu açısından ahlâkî iktisat, iktisadın vicdanla yeniden temas etmesidir. Bu temas, romantik bir iyilik çağrısı değildir; bilginin sonucunu denetleyen sert bir epistemik disiplindir. Piyasa ne üretti, devlet neyi bölüştürdü, sermaye hangi hayatı sömürdü, teknoloji hangi emeği görünmez kıldı, büyüme hangi toprağı zehirledi, yardım politikası hangi yurttaşını minnet düzenine bağladı, kamu harcaması hangi çocuğun hakkını

yedi? Bu sorular sorulmadan iktisat teorisi eksik değil, tehlikelidir. Çünkü ahlâktan kopmuş iktisat, güçlülerin çıkarını doğa yasası gibi göstermeye başlar.

Filozof Kirpi: "Ekonomi haysiyeti büyütüyorsa, yalnız açgözlülüğün muhasebe defteridir."

14. PARA TEORİLERİ: PARA NÖTR DEĞİLDİR

Para teorileri, iktisadın en derin ve en politik alanlarından biridir; çünkü para yalnız değişim aracı, hesap birimi ve değer saklama aracı değildir. Para, toplumun devlete, piyasaya, geleceğe ve birbirine duyduğu güvenin yoğunlaşmış biçimidir. Bir kâğıt parçasının, dijital kaydın, banka hesabındaki rakamın veya merkez bankası bilançosundaki satırın değer taşınması, sadece teknik bir muhasebe meselesi değildir; arkasında hukuk, vergi, zor, güven, borç, egemenlik, beklenti ve iktidar vardır. Ana akım iktisat çoğu zaman parayı ekonominin üzerine sonradan örtülmüş ince bir tül gibi görür; gerçek ekonomi üretim, tüketim ve değişimdir, para ise bu işlemleri kolaylaştıran nötr bir araçtır. Heterodoks para teorileri bu masum görüntüyü bozar. Para ekonominin dışında duran pasif bir simge değil, bizzat ekonomik ilişkileri kuran, yönlendiren, bölen, hızlandıran, disipline eden ve siyasal kudreti görünmez biçimde taşıyan bir kurumdur.

Klasik ve neoklasik gelenekte paranın nötr olduğu fikri uzun süre etkili olmuştur. Bu anlayışa göre uzun dönemde para miktarındaki değişim reel üretimi, istihdamı ve kaynak dağılımını kalıcı olarak belirlemez; yalnız fiyat düzeyini etkiler. Para, ekonominin gerçek yapısını örten bir peçe gibi düşünülür. Fakat gerçek dünyada para böyle davranmaz. Faiz oranları, kredi kanalları, borç ilişkileri, bilanço yapıları, finansal beklentiler, döviz kuru, merkez bankası kararları ve kamu borçlanması üretimi, yatırımı, istihdamı, sınıf ilişkilerini ve devlet kapasitesini doğrudan etkiler. Para nötr olsaydı, finansal krizler yalnız muhasebe defterlerinde kalırdı; oysa kriz olduğunda fabrikalar kapanır, işçiler işsiz kalır, evler satılır, çocukların okul

masrafı ertelenir, devlet bütçesi sıkışır, siyasal iktidarlar sarsılır. Para nötr değildir; çünkü para hayata dokunduğunda yalnız fiyatları değil, kaderleri de değiştirir.

Georg Friedrich Knapp'ın "devlet parası teorisi", paranın değerini yalnız değerli maden içeriğinden veya piyasa kabulünden değil, devletin vergilendirme ve ödeme kabul etme gücünden türetir. Chartalism olarak bilinen bu yaklaşım, parayı devletin hukukî ve mali kudretiyle birlikte düşünür. Devlet hangi şeyi vergi ödemesi olarak kabul ediyorsa, o şey toplumda para niteliği kazanır. Bu fikir, paranın doğasını anlamak açısından çok önemlidir; çünkü parayı yalnız takasın gelişmiş biçimi olarak anlatan basit hikâyeyi kırar. Para, yalnız pazarda iki kişinin anlaşmasından doğmaz; siyasal otorite, borç kaydı, vergi yükümlülüğü ve hukuk düzeni içinde kurulur. Para, devletin "bana borcunu şu birimle ödeyeceksin" deme gücünün toplumsal dolaşıma yayılmış hâlidir. Burada para ile egemenlik arasındaki bağ görünür olur. Kendi parasını çıkaran, vergilendiren, harcama yapan ve borçlanma koşullarını belirleyen devlet ile başkasının parasına bağımlı devlet aynı iktisadî kaderi yaşamaz.

John Maynard Keynes, parayı belirsizlik, beklenti ve likidite tercihi üzerinden yeniden düşündü. Keynes'e göre para yalnız işlem aracı değildir; belirsiz geleceğe karşı elde tutulmak istenen güvenli bir varlıktır. İnsanlar geleceği bilemedikleri için likidite isterler. Bu nokta çok önemlidir; çünkü parayı zamanla ve korkuyla ilişkilendirir. Para, geleceğin karanlığına karşı elde tutulan küçük bir iktidar parçasıdır. Faiz de bu bağlamda yalnız tasarrufun ödülü değil, likiditeden vazgeçmenin bedelidir. Keynesçi yaklaşım, paranın yatırım, istihdam ve üretim üzerinde etkili olduğunu açıkça gösterir. Belirsizlik arttığında insanlar harcamaz, yatırımcı bekler, bankalar kredi vermekten çekinir, para dolaşımı yavaşlar, ekonomi daralır. Bu yüzden para, reel ekonominin dışında değil, onun sinir sisteminin içindedir. Türkiye gibi belirsizlik hafızası güçlü toplumlarda bu daha da görünürdür: İnsanlar dövize, altına, gayrimenkule yalnız getiri hesabıyla değil, geleceğe duydukları güvensizlik nedeniyle yönelirler.

Joseph Schumpeter ve daha sonra kredi teorileri, kapitalist ekonomide paranın bankalar ve kredi yaratımı üzerinden üretildiğini vurgular. Bankalar, yalnız mevcut tasarrufları yatırımcılara aktaran aracı kurumlar değildir; kredi vererek yeni mevduat yaratırlar. Bu, para teorisinde devrimci bir kavrayıştır. Çünkü para arzı yalnız merkez bankasının bastığı banknotlardan ibaret değildir; bankacılık sistemi kredi genişlemesi yoluyla ekonomik hayatı büyütür, şişirir, yönlendirir ve krizlere açık hâle getirir. Kredi, bugünkü üretimi gelecekteki ödeme vaadiyle mümkün kılar. Bu nedenle modern kapitalizm, yalnız meta üretimi değil, gelecek vaadi üretimidir. Her kredi sözleşmesi, geleceği bugünün bilançosuna bağlar. Fakat gelecek söz verdiği gibi gelmezse, borç düzeni çatlamağa başlar. İşte finansal krizlerin temelinde çoğu zaman bu çatlak vardır: Bugünün kâğıt üzerindeki güveni, yarının ödeme gücüne dayanır; yarın bozulduğunda bugünün serveti birden buharlaşır.

Hyman Minsky, finansal istikrarsızlık hipoteziyle bu kırılganlığı en güçlü biçimde açıklayan isimlerden biridir. Minsky'ye göre kapitalist finans sistemi istikrar dönemlerinde bile kriz tohumları üretir. Ekonomi iyi giderken aktörler daha fazla borçlanır, risk algısı zayıflar, finansal yenilikler çoğalır, varlık fiyatları yükselir, herkes geleceğin bugünden daha parlak olacağına inanır. Borç yapıları giderek güvenli finansmandan spekülâtif ve Ponzi finansmana kayar. Sonra küçük bir sarsıntı bile bütün sistemi çöküşe sürükleyebilir. Minsky'nin en güçlü tarafı, krizi dışsal bir kaza olarak değil, sistemin kendi iç mantığından doğan bir sonuç olarak görmesidir. Finansal istikrar, paradoksal biçimde finansal istikrarsızlığı doğurur. Bu fikir, neoliberal finansallaşma çağını anlamak için hâlâ yakıcıdır. Çünkü piyasalar kendi kendini dengeleyen rasyonel mekanizmalar değil, güven, borç, kaldıraç, beklenti ve panikle şişen kırılgan yapılardır.

Abba Lerner'in fonksiyonel maliye yaklaşımı ve modern para teorisi çizgisi, devlet harcaması, vergi ve kamu borcu hakkındaki klasik korkuları yeniden tartışır. Fonksiyonel maliye, bütçe dengesini kutsal bir muhasebe ilkesi olarak değil, ekonominin istihdam, fiyat istikrarı ve üretim kapasitesi

üzerindeki etkileri açısından değerlendirir. Devletin harcaması, vergilendirmesi ve borçlanması kendi başına erdemli veya günahkâr değildir; önemli olan bu politikaların ne ürettiği, hangi kaynakları harekete geçirdiği, enflasyon baskısı yaratıp yaratmadığı, işsizliği azaltıp azaltmadığı ve toplumsal refahı nasıl etkilediğidir. Randall Wray, Stephanie Kelton ve modern para teorisi çevresi, para egemenliğine sahip devletlerin hanehalkı gibi düşünülmemesi gerektiğini savunur. Kendi para biriminde borçlanan ve parasını ihraç eden bir devletin teknik iflas riski ile döviz borcu altında sıkışmış bir ülkenin kırılabilirliği aynı değildir.

Fakat burada dikkatli olmak gerekir. Modern para teorisinin popüler yorumları bazen “devlet istediği kadar para basar, sorun olmaz” gibi kaba bir kolaycılığa indirgenir. Bu yanlış ve tehlikelidir. Para egemenliği gerçek bir kapasitedir, fakat sınırsız değildir. Enflasyon, üretim kapasitesi, dışa bağımlılık, ithal girdi ihtiyacı, döviz kuru, kurumsal güven, siyasal istikrar ve toplumun para birimine duyduğu inanç belirleyicidir. Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye'nin para egemenliği aynı düzeyde değildir; rezerv para ihraç eden merkez ülke ile enerji, teknoloji ve ara malı ithalatına bağımlı yarı-çevre ülkenin manevra alanı farklıdır. Bu yüzden modern para teorisi Türkiye gibi ülkelerde ancak dış bağımlılık, üretim yapısı ve kurumsal güvenle birlikte düşünülürse anlamlıdır. Aksi hâlde teori, mali disiplinsizliğe cilalı bir bahane hâline gelir. Para teorisi özgürleştirici olabilir; fakat yanlış elde enflasyonun poetik makyajına dönüşür.

Para teorilerinde bir başka kritik mesele borçtur. Borç yalnız ekonomik sözleşme değildir; ahlâkî, siyasal ve toplumsal bir ilişkidir. Borçlu kişi, şirket veya devlet, gelecekteki emeğini, gelirini, karar kapasitesini ve bazen haysiyetini bugünden bağlar. David Graeber'in borç tarihine ilişkin antropolojik çalışmaları, borcun yalnız piyasaya ait teknik bir mesele olmadığını, toplumsal yükümlülük, şiddet, ahlâk, din, devlet ve hafıza ile iç içe geçtiğini gösterir. Modern dünyada borç, çoğu zaman özgürlük diliyle sunulur: krediye erişim, finansal kapsayıcılık, tüketim imkânı, yatırım fırsatı. Fakat borç, eşitsiz toplumlarda çoğu zaman özgürlük değil, ertelenmiş

teslimiyet üretir. İnsan bugün yaşamak için yarını ipotek eder. Devlet bugün bütçeyi çevirmek için gelecek kuşakların kaynaklarını bağlar. Şirket bugün büyümek için yarının nakit akışına zincir vurur. Borç, zamanın mülkiyetidir.

Türkiye bağlamında para teorileri özellikle döviz, enflasyon, faiz, kredi ve güven ekseninde okunmalıdır. Türkiye ekonomisinin temel kırılma noktalarından biri, kendi parasıyla yaşamak istemesi fakat üretim yapısı ve dış bağımlılık nedeniyle sürekli dövize ihtiyaç duymasıdır. Enerji ithalatı, ara malı ithalatı, teknoloji bağımlılığı, dış borç, kısa vadeli sermaye hareketleri ve kur beklentileri, paranın egemenlik boyutunu sürekli sınar. Türk lirası yalnız teknik bir para birimi değil, toplumun devlete, merkez bankasına, hukuka, üretim kapasitesine ve geleceğe duyduğu güvenin aynasıdır. Enflasyon yükseldiğinde yalnız fiyatlar artmaz; para ile toplum arasındaki ahlâkî sözleşme yıpranır. İnsanlar maaşını alır almaz harcamaya, dövize veya altına yöneliyorsa, burada sadece finansal tercih değil, ulusal paraya duyulan güvenin aşınması vardır. Para, cebin içindeki devlet imzasıdır; o imza titrediğinde toplum da titrer.

Faiz tartışması da bu çerçevede daha derin okunmalıdır. Faiz yalnız ahlâkî bir lanet veya teknik bir politika aracı olarak ele alınamaz. Faiz, zamanın fiyatı, riskin göstergesi, likidite tercihi, enflasyon beklentisi, kredi genişlemesi ve gelir bölüşümüyle ilişkilidir. Faizi tek başına düşürmek, eğer üretim kapasitesi, fiyat istikrarı, güven, kurumsal öngörülebilirlik ve dış denge ile desteklenmiyorsa, toplumu ucuz kredi cennetine değil, pahalı hayat cehennemine sürükleyebilir. Benzer şekilde faizi yalnız yükselterek de adil ekonomi kurulmaz; yüksek faiz finansal sermayeyi ödüllendirip üretici kesimi, borçluyu ve emeği sıkıştırabilir. Bu yüzden para politikası, ahlâktan kopuk teknik bir düğme değildir. Her faiz kararı, kimden kime gelir aktarıldığını, hangi sınıfın korunduğunu, hangi emeğin bastırıldığını, hangi geleceğin ertelendiğini de içerir.

Heterobilim Okulu açısından para teorilerinin en önemli dersi şudur: Para, bilginin, iktidarın ve güvenin dolaşıma girmiş hâlidir. Para politikasını yalnız

merkez bankası metniyle anlamak yetmez; o metnin hangi üretim yapısına, hangi toplumsal sınıflara, hangi dış bağımlılık ilişkilerine, hangi güven krizine ve hangi ahlâkî sonuçlara bağlandığını sormak gerekir. Para, nötr olmadığı için masum da değildir. Kredi kime açılıyor, faiz kimi eziyor, enflasyon kimin sofrasını küçültüyor, kur artışı kimin servetini büyütüyor, kamu borcu kimin geleceğine yazılıyor, para basma yetkisi hangi hayatları rahatlatıyor, hangi hayatları yakıyor? Bu sorular sorulmadığında para teorisi kuru teknik jargon olur. Sorulduğunda ise iktisadın kalbine girer.

Filozof Kirpi: "Para yalnız cüzdanda durmaz; devletin ahlâkında, halkın korkusunda ve geleceğin rehin defterinde dolaşır."

15. HETEROBİLİM OKULU AÇISINDAN HETERODOKS İKTİSAT

Heterobilim Okulu açısından heterodoks iktisat, yalnız ana akım iktisadın alternatiflerinden oluşan dağınık bir teori kataloğu değildir; insan, emek, doğa, devlet, para, teknoloji, kurum ve haysiyet arasındaki ilişkiyi yeniden kurmaya çalışan büyük bir epistemik itirazdır. Ana akım iktisat çoğu zaman kendisini nötr bir bilim gibi sunar: Fiyatları inceler, kaynak tahsisini açıklar, üretim ve tüketim davranışlarını modeller, piyasaların nasıl çalıştığını anlatır. Fakat Heterobilim Okulu'nun ilk sorusu tam da burada başlar: Bu bilgi neye dönüşüyor? Kimin hayatını kolaylaştırıyor, kimin hayatını daraltıyor? Hangi sınıfın çıkarını doğa yasası gibi gösteriyor, hangi acıyı teknik değişken hâline getiriyor, hangi yoksulluğu "geçiş maliyeti" diye paketliyor, hangi doğa yıkımını "büyüme" tablosunda görünmez kılıyor? İktisat, bu sorular sorulmadığında bilim olmaktan çıkıp güçlülerin muhasebe dili hâline gelir. Heterodoks iktisat ise, doğru kurulduğunda, bu muhasebe diline karşı emeğin, toplumun, doğanın ve haysiyetin itirazını teorik düzeye taşır.

Heterobilim Okulu'nun temel epistemik konumu şudur: Bilgi nötr değildir; ya hayatı güçlendirir ya da iktidarı rafine eder. Bu yüzden iktisat teorisi, yalnız açıklama kabiliyetiyle değil, ürettiği sonuçlarla da yargılanmalıdır. Bir

model işsizliği rakamsal sapma gibi gösteriyor ama işsiz insanın evdeki suskunluğunu, çocuğuna harçlık veremeyen babanın yüzünü, eğitimden kopan gencin iç kırılmasını görmüyorsa eksiktir. Bir büyüme teorisi milli geliri artırıyor ama toprağı zehirliyor, şehirleri yaşanmaz kılıyor, emeği güvencesizleştiriyor, kamusal ahlâkı çürütüyorsa yalnız teknik olarak değil, ahlâken de kusurludur. Bir para politikası enflasyonu rakamla izah ediyor ama paranın toplumdaki güven sözleşmesini nasıl bozduğunu tartışmıyorsa, meseleyi yarım bırakır. Heterobilim Okulu burada iktisada şu soruyu zorla sokar: Ne ürettin, bedelini kim ödedi, hangi hayatları güçlendirdin, hangi hayatları zayıflattın?

Heterodoks iktisadın Marxçı damarında sermaye, yalnız üretim aracı sahipliği veya para birikimi değil, toplumsal ilişki olarak okunur. Heterobilim Okulu bu damarı önemser; çünkü sermayenin soyut iktidarını görünür kılar. Meta fetişizmi, artı-değer, sömürü, sınıf ilişkisi ve kriz teorisi, iktisadın masum değişim hikâyesini bozar. Fakat Heterobilim Okulu burada yalnız sınıf analizine kapanmaz. Sermaye, sınıf ilişkisi olduğu kadar hafıza rejimi, şehir rejimi, zaman rejimi, arzu rejimi ve ahlâk rejimidir. Sermaye, yalnız fabrikada emeği sömürmez; şehirde mekânı yağmalar, reklamda arzuyu kışkırtır, borçta geleceği rehin alır, üniversitede bilgiyi fon mantığına bağlar, devlette kamu malını ihale diliyle dönüştürür. Bu yüzden Filozof Kirpi neşteri şunu söyler: Sömürü yalnız ücret bordrosunda değil, insanın zamanında, dikkatinde, korkusunda, çocuğunun geleceğinde ve toprağın sessizliğinde de çalışır.

Kurumsal iktisat ve Karl Polanyi'nin gömülü ekonomi anlayışı, Heterobilim Okulu için ayrı bir önem taşır. Çünkü piyasanın doğal, kendiliğinden ve tarihsiz bir düzen olmadığını gösterir. Piyasa, hukukla, devletle, mülkiyet rejimiyle, para sistemiyle, ahlâkî normlarla, alışkanlıklarla ve güç ilişkileriyle kurulur. Polanyi'nin emek, toprak ve parayı "hayalî meta" olarak görmesi, Heterobilim Okulu'nun ontolojik hassasiyetiyle doğrudan konuşur. Emek yalnız satılan işgücü değildir; insanın bedeni, zamanı, ailesi, onuru ve yorgunluğudur. Toprak yalnız üretim faktörü değildir; hafıza, ekoloji, su,

mezar, çocuk oyunu, ekmek ve gelecek alanıdır. Para yalnız değişim aracı değildir; devletin güven imzası, borcun dili, korkunun hesabı ve iktidarın dolaşım biçimidir. Piyasa bu üç alanı metaya çevirdiğinde toplum yalnız ekonomik değil, ontolojik bir yara alır.

Post-Keynesçi iktisat, belirsizlik, efektif talep, para, finansal kırılganlık ve devlet müdahalesi üzerinden ana akımın denge masalını kırar. Heterobilim Okulu bu damarı özellikle değerli bulur; çünkü hayat belirsizlik içinde akar. İnsanlar tam bilgiyle değil, eksik güvenle karar verir. Yatırımcı beklentiyle hareket eder, işçi ücretle birlikte gelecek kaygısını taşır, devlet yalnız bütçe cetveliyle değil, toplumsal güven rejimiyle var olur. Hyman Minsky'nin finansal istikrarsızlık fikri, Heterobilim Okulu'nun "sonuç etiği" açısından çok güçlüdür: İstikrar söylemi bazen krizin mayasını büyütür. Piyasa aktörleri sakin dönemde daha fazla risk alır, borç şişer, varlık fiyatları kabarır, sonra bir sarsıntı bütün düzeni çökertir. Bu yüzden iktisat yalnız büyüme döneminin neşesini değil, büyümenin içinde saklanan kırılganlığı da okumalıdır. Heterobilim Okulu için iyi teori, alkışın içindeki çatlağı duyan teoridir.

Schumpeterci ve evrimci iktisat ise ekonomiyi durağan denge değil, yenilik, öğrenme, yıkım, teknoloji ve kurumsal adaptasyon süreci olarak görür. Heterobilim Okulu bu bakıştan teknoloji ve süreç fikrini alır, fakat "yaratıcı yıkım" kavramına ahlâkî bir soru ekler: Yıkım kimin için yaratıcıdır? Bir teknoloji şirketi büyürken işçiler güvencesizleşiyorsa, platform ekonomisi konfor üretirken emek görünmezleşiyorsa, yapay zekâ verimlilik sağlarken meslek haysiyetini aşındırıyorsa, buna yalnız yenilik denemez. Her yenilik, ürettiği hayat biçimi üzerinden yargılanmalıdır. Teknoloji, doğadan kopuk bir hız putu değil, toplumsal sonuçları olan bir kudrettir. Heterobilim Okulu'nun Praksiyom anlayışı burada devreye girer: Süreç, geri bildirim, sorumluluk ve sonuç birlikte düşünülmelidir. Yenilik, bedelini görünmezlere ödetiyorsa, o yenilik değil, parlatılmış tahakkümdür.

Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistem Analizi, Heterobilim Okulu'nun Türkiye okuması açısından en verimli teorik damarlardan biridir. Çünkü Türkiye gibi

yarı-çevre toplumlarda iktisat yalnız iç politika, bütçe, faiz ve kur meselesi değildir; dünya sistemindeki konum, teknoloji bağımlılığı, dış finansman, enerji ithalatı, ara malı yapısı, kültürel prestij ekonomisi ve bilgi ithaliyle birlikte düşünülmelidir. Bağımlılık yalnız dış borçta değil, kavram ithalinde de yaşanır. Bir ülke kendi sorunlarını başkasının kavramlarıyla düşünmeye başladığında, iktisadî bağımlılığın yanına epistemik bağımlılık eklenir. Heterobilim Okulu burada sert bir uyarı yapar: Merkezin teorisi çevrenin acısını açıklarken bile merkezin rahatını koruyabilir. Bu yüzden Türkiye'nin kalkınma, üretim, teknoloji, tarım, şehir ve eğitim sorunları, yalnız küresel reçetelerle değil, yerel hafıza, tarihsel kurumlar, toplumsal cem fikri ve ahlâkî sorumlulukla birlikte ele alınmalıdır.

Feminist iktisat, Heterobilim Okulu açısından iktisadın kör noktalarını açan en sarsıcı alanlardan biridir. Çünkü ana akım iktisat çoğu zaman ücretli emeği görünür kılar, bakım emeğini karanlıkta bırakır. Oysa toplumun devamı, çocukların büyümesi, yaşlıların bakımı, hastaların korunması, evin düzeni, duygusal emeğin taşınması ve gündelik hayatın onarımı çoğu zaman görünmeyen emek üzerinden yürür. Bu emek piyasada fiyatlanmadığı için değersiz değildir. Heterobilim Okulu burada değer teorisini genişletir: Değer, yalnız pazarda karşılığı olan şey değildir; hayatı ayakta tutan, haysiyeti koruyan, kırılmanı kollayan, toplumsal metabolizmayı sürdüren her emek değer üretir. Bir ekonomi kadın emeğini görünmez kılıyorsa, aslında kendi temellerini inkâr ediyordur. Evde kaynayan çorba, hasta başında beklenen gece, çocuğun defterine eğilen anne eli, iktisadın en büyük ama en az sayılan üretim alanlarından biridir.

Ekolojik iktisat, Heterobilim Okulu'nun doğa, rahmet ve sorumluluk anlayışıyla doğrudan birleşir. Ana akım iktisat doğayı çoğu zaman dışsallık, kaynak, maliyet veya çevresel kısıt olarak görür. Oysa doğa ekonominin dışında değil, bütün ekonomik hayatın içindedir. Enerji, su, toprak, hava, biyoçeşitlilik, iklim ve ekosistem olmadan üretim de piyasa da devlet de para da anlamsızdır. Nicholas Georgescu-Roegen'in entropi vurgusu,

Herman Daly'nin durağan durum ekonomisi, Elinor Ostrom'un ortak kaynak yönetimi, Kate Raworth'un gezegensel sınırlar ile toplumsal taban arasındaki denge arayışı, Heterobilim Okulu için güçlü tartışma alanları açar. Fakat burada da yalnız çevreci romantizm yetmez. Asıl soru serttir: Hangi büyüme hangi toprağı kuruttu, hangi enerji politikası hangi köyü yerinden etti, hangi maden hangi suyu zehirledi, hangi tüketim biçimi hangi türün sessiz ölümüne yazıldı? Ekonomi, karıncanın hakkını görmüyorsa insanın haysiyetini de uzun süre koruyamaz.

Davranışsal iktisat, rasyonel insan varsayımını kırdığı için Heterobilim Okulu'nun insan anlayışına yaklaşır; fakat tek başına yeterli değildir. İnsan yanılan, korkan, alışkanlıklarına bağlanan, kayıptan kaçan, kalabalıktan etkilenen, hikâyelere inanan bir varlıktır. Bu doğrudur. Fakat insanın yanılgıları yalnız bireysel bilişsel kusurlar değildir; reklam rejimi, borç düzeni, dijital platformlar, siyasal propaganda, medya gürültüsü ve güvencesiz hayat bu yanılgıları üretir, büyütür, sömürür. Heterobilim Okulu burada davranışsal iktisada ahlâkî bir fren koyar: İnsan zaafını bilmek, onu korumak için mi kullanılacak, yoksa daha iyi manipüle etmek için mi? Bugünün platform kapitalizmi, davranışsal bilginin nasıl bir tahakküm teknolojisine dönüşebileceğini gösteriyor. Dikkat ekonomisi insanın yalnız zamanını değil, iç dünyasını da pazar yerine çeviriyor. Böyle bir çağda iktisat psikolojiyi anlamakla yetinemez, psikolojinin sömürsünü de yargılamalıdır.

Ahlâkî iktisat ve adalet teorileri, Heterobilim Okulu'nun merkezine en yakın damardır. Aristoteles'in ölçü ve ortak iyi fikri, İbn Haldun'un umrân ve devlet ahlâkı, Adam Smith'in ahlâkî duyguları, John Rawls'un adalet ilkeleri, Amartya Sen ve Martha C. Nussbaum'un kapasite yaklaşımı, iktisadın yalnız verimlilik değil, insanî gelişme meselesi olduğunu hatırlatır. Heterobilim Okulu burada şu ayrımı keskinleştirir: Refah ile haysiyet aynı şey değildir. Gelir artışı olabilir, fakat insanın hayat seçenekleri daralabilir. Tüketim çoğalabilir, fakat özgürlük azalabilir. Şehir büyüyebilir, fakat çocuk güvenli oyun alanını kaybedebilir. Üniversite sayısı artabilir, fakat bilgi

haysiyeti düşebilir. O hâlde iktisat, yalnız toplam büyüklükleri değil, insanın yapabilirliklerini, cem hayatını, güveni, adaleti ve sorumluluğu ölçmek zorundadır.

Türkiye bağlamında Heterobilim Okulu'nun heterodoks iktisat okuması özellikle üç alanda yoğunlaşır: üretim yapısı, ahlâkî bölüşüm ve epistemik bağımsızlık. Üretim yapısı bakımından Türkiye, dönem dönem büyüme başarısı göstermiş fakat yüksek teknoloji, tarım güvenliği, enerji bağımsızlığı, nitelikli sanayi ve kurumsal öngörülebilirlik alanlarında kırılmalıklar üretmiştir. Ahlâkî bölüşüm bakımından ekonomik model, geniş halk kesimlerine çoğu zaman borç, enflasyon, güvencesizlik ve kira baskısı olarak dönmüştür. Epistemik bağımsızlık bakımından ise Türkiye, kendi iktisadî sorunlarını çoğu zaman ithal modeller, dış onay mekanizmaları, moda kavramlar ve kısa vadeli teknokratik reçetelerle düşünmüştür. Heterobilim Okulu bu üç kırılmayı birlikte okur. Çünkü üretim ahlâktan, ahlâk bilgiden, bilgi de iktidardan ayrı değildir.

83

Heterobilim Okulu'nun Praksiyom öğretisi burada heterodoks iktisada özgün bir katkı sunabilir. Praksiyom, yalnız praksis ve aksiyonun birleşimi değildir; süreçsel, ilişkisel, geri bildirimli, doğadan ilham alan ve sonuç etiğine dayanan bir düşünme biçimidir. İktisada uygulandığında şu anlama gelir: Ekonomik kararlar statik kurullarla değil, canlı sonuçlarla değerlendirilmelidir. Bir politika niyetine göre değil, ürettiği etkiye göre yargılanmalıdır. Bir büyüme modeli kısa vadeli başarıya göre değil, uzun vadeli toplumsal dayanıklılığa göre okunmalıdır. Bir piyasa düzenlemesi yalnız verimliliğe göre değil, haysiyet, ekoloji, güven ve adalet üzerindeki etkisine göre tartılmalıdır. Praksiyom, iktisadî laboratuvar denkleminde çıkarıp canlı cem hayatının içine yerleştirir. Burada toplum nüfus değildir; cemdir. Cem, birlikte öğrenen, çatışan, onaran, bedel üstlenen, hafıza taşıyan ve ahlâkî sıçrama imkânı olan toplumsal varlıktır.

Bu nedenle Heterobilim Okulu açısından heterodoks iktisat, yalnız "alternatif politika önerileri" deposu değildir. Faizi şöyle yapalım, vergiyi böyle ayarlayalım, sanayi politikasını şöyle kuralım, para arzını böyle

genişletelim türünden teknik öneriler elbette önemlidir; fakat yeterli değildir. Asıl mesele, iktisadın insan tasavvurunu değiştirmektir. İnsan müşteri değil, haysiyet sahibi varlıktır. Emek maliyet değil, hayatın zamana dönüşmüş biçimidir. Doğa kaynak değil, varoluş ortaklığıdır. Para nötr araç değil, güven ve iktidar ilişkisidir. Devlet yalnız düzenleyici değil, kamusal sorumluluk taşıyıcısıdır. Piyasa doğal kader değil, hukukî ve siyasal olarak kurulmuş bir ilişkiler alanıdır. Teknoloji tarafsız hız değil, sonuçları olan kudrettir. Kalkınma betonun, ihracatın, tüketimin, kredinin ve büyüme oranının toplamı değil, insanın ve cem hayatının güçlenmesidir.

Heterodoks iktisat Heterobilim Okulu içinde yeniden düşünüldüğünde, ortaya şu büyük sonuç çıkar: Ekonomi, hayatı organize etme sanatıdır; bu sanat ahlâksızların elinde muhasebeye, teknokratların elinde tabloya, piyasacıların elinde arzu makinesine, devletçilerin elinde emir defterine dönüşür. Oysa ekonomi, çocuğun kahvaltısından toprağın suyuna, işçinin uykusundan kadının görünmeyen emeğine, paranın güveninden hukukun tarafsızlığına, üniversitenin bilgi haysiyetinden kamunun malına kadar bütün hayat damarlarını birlikte düşünmek zorundadır. Heterobilim Okulu'nun iktisada getirdiği neşter budur: Büyüme rakamını değil, hayatın nabzını tutmak. Çünkü rakam yalan söyleyebilir, tablo cilalanabilir, rapor parlatılabilir; fakat boş beslenme çantası, kirli dere, uykusuz işçi, borçlu baba, görünmeyen anne emeği ve umutsuz genç kolay kolay yalan söylemez.

Filozof Kirpi: "İktisat, insanı haysiyetle yaşatmanın bilgisiyse ilimdir; insanı rakama indirip hayatı pazara süren her teori, cilalı bir tahakküm ilmihâlidir."